

PSYCHOLOGIE MOCI A ZLA: MOC OSOBY, SITUACE NEBO SYSTÉMU?

ABYCH POROZUMĚL ANTISOCIÁLNÍMU CHOVÁNÍ JEDINCŮ, zvláště násilí, mučení a terorismu, přisuzuji situačním proměnným větší význam než je zvykem v tradiční psychologii. Převládající orientace na dispozice, která je součástí psychologie individualismu, se soustřeďuje na vnitřní činitele, které lidé vnášejí do rozmanitých situací, jako jsou genetické, osobnostní, charakterové a patologické rizikové faktory. Tato perspektiva je samozřejmě významná pro hodnocení celistvosti fungování jedinců, je však důležité doplnit ji hodnocením rozsahu, v němž lidské činy mohou podléhat vlivu situací, který může být velmi mocný. Tyto vlivy nebyly dostatečně rozpoznávány v psychologii a společnosti při pokusech vysvětlit neobvyklá či „zlá“ chování, například ponižování irácký vězňů americkými vojenskými policejními dozorcí ve vězení Abu Ghraib. Jak rozumíme základním příčinám takových chování, tak dopadnou nápravné a preventivní strategie.

Tento názor byl ovlivněn i utvářen výsledky výzkumu a teorie sociální psychologie. Situacionistický přístup se má k přístupu dispozičnímu tak, jako se mají modely nemoci, jak jsou formulovány v teoriích obecného zdraví, k modelům lékařským. Tento přístup se přidržuje základních principů teorie Kurta Lewina, která posouvá situační determinanty chování do popředí, takže přestávají být pouhými polehčujícími okolnostmi

někde v pozadí. Pro situacionistický přístup je zvláště charakteristické využívání výsledků laboratorních experimentů a terénního výzkumu jakožto projevů reálného světa, zatímco jiné přístupy provádějí jen verbální analýzu nebo spoléhají na archivní či korelační data.

Základní paradigma, které zde bude vyloženo, osvětluje poměrnou snadnost, s níž se „obyčejní“ dobří lidé začnou chovat „zlými způsoby“, dojde-li k zapojení či odpojení té či oné sociálně situační proměnné. V této kapitole hodlám vyložit některé ze svých laboratorních i terénních výzkumů odosobňování (deindividuace), agrese, vandalismu a dále pak stanfordský vězeňský experiment, a to ve spojení s analýzou procesů v Milgramových výzkumech poslušnosti a Bandurových analýz „uvolněných mravů“. Soubor těchto výzkumů ukazuje nedostatečně uznávanou moc sociálních situací měnit mentální reprezentace a chování jedinců, skupin a národů. Krátce se budou zkoumat krajní případy „zlého“ chování, aby se tak vyjevily jejich dispoziční nebo situační základy – chování mučitelů, členů popravčích čet a sebevražděných atentátníků. Nakonec budeme zkoumat i obrácenou stranu mince, přičemž se soustředíme na kladné ctnosti hrdinství a způsoby, jimiž může společnost a výchovný systém podpořit hodnoty ve prospěch společnosti.

Zlo je úmyslné chování (nebo snaha k takovému chování přimět jiné), které ponižuje, odlidštuje, poškozují, ničí nebo zabíjí jiné lidi. Tato definice, která se soustřeďuje na chování, činí konatele zodpovědnými za cílené motivované činy, které mají řadu záporných následků pro jiné lidi. Vylučuje náhodné či neúmyslné škodlivé důsledky, stejně jako širší generické podoby institučního zla, například chudobu, předsudky nebo ničení prostředí ziskuchtivými skupinami lidí. Zahrnuje však společnou zodpovědnost za nabízení a prodávání výrobků, o nichž je známo, že jsou příčinami nemocí nebo dokonce ohrožují život, například zodpovědnost výrobců cigaret nebo překupníků drog. Tato definice má širší platnost než jen pro bezprostřední konatele agrese, kteří jsou předmětem výzkumu interpersonálního násilí. Zahrnuje i ty postoje vzdálené autority, jejich příkazy nebo plány provádějí funkcionáři. To platí pro vojenské velitele a národní vůdce, jakými byli Hitler, Stalin, Mao, Pol Pot, Idi Amin, Saddám Husajn a další tyrani, kteří měli vinu na vytváření destruktivních politických systémů u svých vlastních národů a ve světě.

Táž lidská mysl, která tvoří nejkrásnější umělecká díla a zázraky technologie, je právě tak zodpovědná za zvrácenost své vlastní dokonalosti. Tento nejdynamičtější orgán ve vesmíru byl nekončícím zdrojem vytváření stále hanebnějších mučirek a hrůzných nástrojů v minulých stoletích, „bestiální mašinérie“, kterou na Číny použili japonští vojáci při přepadení Nankingu,⁷⁷ a nedávná demonstrace „tvořivého zla“ při zničení Světového obchodního střediska proměnou komerčních leteckých linek na zbraně hromadného ničení. Jak se může nepředstavitelné stát tak snadno představitelným?

Zabývat se budu především tím, jak mohou být dobří, obyčejní lidé získáváni, podněcováni a sváděni k chování způsoby, které by bylo možné klasifikovat jako zlé. V protikladu k tradičnímu přístupu, který se snaží identifikovat „zlé lidi“, kteří jsou zodpovědní za zlo mezi námi, soustředím se na pokus naznačit některé z ústředních podmínek, které se podílejí na proměně dobrých, průměrných lidí v pachatele zla. V experimentálním výzkumu, který zde budu popisovat, „zlo“ znamená způsoby, jimiž ti, kteří se experimentu zúčastnili, chovali tak, že ubližovali jiným, kteří se ocitli v těžké situaci.

LOKALIZACE ZLA V KONKRÉTNÍCH LIDECH: ÚTĚK K DISPOZICÍM

„Kdo je zodpovědný za zlo ve světě, existuje-li všemocný, vševědoucí Bůh, který je sám Dobrem?“ Tato hádanka stála u zrodu intelektuálních popravišť inkvizice 16. a 17. století v Evropě. V příručce Malleus Maleficarum německých inkvizitorů římskokatolické církve se dochází k závěru, že zdrojem veškerého zla je Dábel. Tito teologové však tvrdili, že Dábel působí zlo prostřednictvím nižších démonů a ovšem i lidských čarodějů a čarodějnic. Hon na zlo se tak soustředil na lidi, kteří se zdáli chovat jiným způsobem než běžní lidé a kteří by se mohli při přísném zkoumání svědomí a při mučení ukázat být čaroději či čarodějnicemi a pak být popraveni. Většinou to byly ženy, které bylo možno využít bez odporu, zvláště pokud měly majetek, který bylo možno konfiskovat. Analýzu

⁷⁷ Iris Chang, *The rape of Nanking: The forgotten holocaust of World War II*, Basic Books, New York 1997.

tohoto odkazu institucionalizovaného násilí vůči ženám detailně provedla historička Anne Barstowová.⁷⁸ Paradoxní je, že tato stará snaha inkvizice pochopit původ zla a vyvinout prostředky pro vypořádání se se zlem, sama místo toho stvořila nové podoby zla, které plně odpovídají mé definici. Je však také příkladem pojetí, které zjednodušuje složitý problém rozšířeného zla na identifikaci jedinců, kteří by mohli být viníky, a pak je trestá za jejich zločiny.

Syndrom autoritářské osobnosti vypracoval tým psychologů⁷⁹ při pokusu vysvětlit holocaust a širokou podporu nacionálnímu fašismu a Hitlerovi. Předpoklad o dispozicích je vedl k soustředování se na ty osobnostní faktory, které utvářely fašistickou mentalitu. Přehlédli však množství procesů, které působily na politické, ekonomické, společenské a historické úrovni analýzy a vhněly tak miliony jedinců přímo do omezených kanálů chování, které spočívalo v nenávisti k Židům a obdivování zdánlivé síly diktátora.

Tuto tendenci vysvětlovat pozorované chování dispozicemi a ignorovat či minimalizovat vliv situačních proměnných pojmenoval můj kolega Lee Ross⁸⁰ „základní atribuční chybou“ [Fundamental Attribution Error]. Všichni podléháme tomuto dvojitému předpokladu, který spočívá v přeceňování dispozicích analýz a podceňování situačních vysvětlení, kdykoli se střetneme s nejednoznačnými kauzálními scénáři, jemuž chceme porozumět. Podléháme tomuto účinku v důsledku naší výchovy, sociálního a profesního vzdělání. Společenské instituce jsou vedeny k tomu, aby se soustředily na individuální, dispoziční orientace. Dispoziční analýzy jsou ústředním operačním rysem kultur, které se zakládají spíše na individualistických než na kolektivních hodnotách.⁸¹ To znamená, že chválu, slávu a bohatství za své výkony získávají jedinci, kteří jsou také uznáváni za svou jedinečnost, současně však jsou to i jedinci, kteří jsou obviňováni za všechno zlo ve společnosti. Naš právní systém, systémy lékařské, vzdělávací, výchovné i náboženské se všechny zakládají na principech individualismu.

⁷⁸ Anne L. Barstow, *Witchcraze: A new history of the European witch hunts*, Harper Collins, New York 1994.

⁷⁹ T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D. J. Levinson a R. N. Sanford, *The authoritarian personality*, Harper & Row, New York 1950.

⁸⁰ Lee Ross, „The intuitive psychologist and his shortcomings“, in L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 10, Academic Press, New York 1977, str. 173-220.

⁸¹ Viz H. C. Triandis, *Culture and social behavior*, McGraw-Hill, New York 1994.

Dispoziční analýzy antisociálních či nenormativních chování vždy zahrnují strategie na změny chování, jimiž se má dosáhnout toho, aby se odchylující jedinci lépe uzpůsobili výchovou či terapií, nebo byli ze společnosti vyloučeni uvězněním, vyhnáním nebo popravením. Lokalizace zla do vybraných jedinců nebo skupin má vždy tu „sociální ctnost“, že činí společnost nebo její instituce bezúhonnými. Soustředování se na lidi jakožto příčiny zla tak zbavuje viny společenské struktury a politická rozhodování, čímž přispívá k základnějším okolnostem, které vytvářejí chudobu, odsouvají některé občany na okraj, vedou k rasismu, sexismu a elitářství.

Většina z nás ráda podléhá iluzi, že existuje nějaká neprostupná hranice, která odděluje tyto zlé lidi od nás dobrých lidí. Tyto pevné hranice brání dobru, aby se stalo zlem, nebo zlu, aby se obrátilo v podporu dobrých věcí. Tento názor také znamená, že máme malý zájem na pochopení motivů a okolností, které přispěly k tomu, aby se tito zlí lidé vůbec začali chovat zle. Pokládám za dobré připomenout geopolitické analýzy ruského spisovatele Alexandra Solženicyna, oběti pronásledování sovětskou KGB, že tato hranice mezi zlem a dobrem prochází středem každého lidského srdce.

PROMĚNA DOBRÉHO DR. JEKYLLA VE ZLÉHO PANA HYDA

Jsem si jist, že většinu čtenářů stejně jako mne zaujalo vyprávění Roberta Louise Stevensona o behaviorální proměně dobrého Dr. Jekylla na vražedného pana Hyda. Tato dramatická změna vyžadovala jakýsi podivný chemický recept. Spolu s jinými jsem si kladl otázku, zda by se taková proměna dala uskutečnit bez drog. Jakými jinými prostředky by mohli lidé změnit chování tak extrémním způsobem? Později jsem objevil, že recepty na takové proměny má sociální psychologie.

Mým posláním jakožto psychologa bylo porozumět lépe tomu, jak může být kdokoli získán ke zlým skutkům, které zbavují lidské bytosti její důstojnosti, lidskosti a života. A tak jsem vždy začínal své analýzy všech druhů antisociálního chování, i ty nejhruznější případy zla, otázkou: „Co by mne mohlo přimět udělat totéž?“ A dále jsem se zajímal o to, které soubory situačních a strukturních okolností činí schopnými jiné -

možná mně podobné - lidi, aby se podíleli na činech, o nichž si dříve mysleli, že jsou jejich povaze naprosto cizí. To mne přivedlo nejprve k potlačení falešné pýchy, že „já takový nejsem“, jakmile jsem poznal okolnosti, za nichž bych se mohl takovým člověkem stát mohl. To mne pak vedlo ke zkoumání řady podmínek, za nichž by obyčejní lidé, podobní mně, mohli dělat věci, které porušují tradiční smysl mravnosti.

Tvrdím, že lidská mysl je tak úžasná, že se dokáže adaptovat na jakékoli poznané okolnosti prostředí, jen aby přežila, tvořila nebo ničila. Nenarodili jsme se se sklony k dobru nebo ke zlu, nýbrž s mentálními vzorci konat dobro či zlo mnohem lépe než kdy dříve, nebo mnohem zhoubněji než kdy tomu bylo - jak ukázala katastrofa Světového obchodního střediska z 11. září 2001. Jen uznáním, že všichni jsme součástí lidského údělu, může pokora převážit nad neoprávněnou pýchou - jen uznáním naší křehkosti vůči situačním silám. I když se výzkum, který v následujícím popíši, zabýval především zjišťováním proměnných a procesů, jimiž mohou být obyčejní lidé svedeni nebo přivedeni k podílení se na zlých skutcích, je zjevné, že nastal čas pro lepší pochopení toho, jak umožnit obyčejným lidem, aby takovým silám vzdorovali a jak podpořit chování ve prospěch společnosti. Chceme-li vypracovat mechanismy bránící proměně dobrých lidí na pachatele zla, je podstatné poznat nejprve příčinné mechanismy, které se za těmito proměnami nacházejí. Potřebujeme objevit řadu identifikovatelných proměnných, které se podílejí na komplexních procesech ovlivňujících tak mnohé z nás ke konání zla, ke zlu na celém světě. Prostor mi nedovolí podat přehled velmi mnoha příspěvků mých kolegů k těmto záležitostem, a tak doporučuji jejich díla těm čtenářům, které by to zajímalo. Podívejte se pro začátek na širší ideji, která byly předloženy kolegy ze sociální psychologie Baumeistem, Darleyem, Staubem a Wallerem.⁸²

SLEPÁ POSLUŠNOST VŮČI AUTORITĚ: MILGRAMOVY VÝZKUMY

⁸² R. E. Baumeister, *Evil: Inside human cruelty and violence*, Freeman, New York 1997; J. M. Darley, „Social organization for the production of evil“, *Psychological Inquiry*, 3, 1992, str. 199-218; E. Staub, *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*, Cambridge University Press, New York 1989; J. Waller, *Becoming evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*, Oxford University Press, New York 2002.

⁸³ Stanley Milgram, *Obedience to authority*, Harper & Row, New York 1974.

Stanley Milgram⁸³ vypracoval vynalézavý výzkumný program k ukázení rozsahu, v němž mohou situační síly ochromit vůli jedince odporovat. „Šokoval svět“ svým neočekávaným zjištěním velmi vysokého stupně povolnosti vůči požadavkům autoritativní postavy na pokračování v udělování elektrických šoků nevinné oběti až do maximálně možné úrovně (viz též Blass⁸⁴). Zjistil, že 67% těch, kteří se výzkumu zúčastnili, „prošlo“ až k nejvyšší úrovni 450 voltů při udělování elektrických šoků jiné osobě, jíž měli údajně pomáhat. Milgramovo zkoumání ukázalo, že obyčejní američtí občané mohou být stejně snadno přivedeni k tomu, aby dávali „elektrické rány milému cizinci“, jako byli nacisté přivedeni k vraždění Židů.

Po této první demonstraci se studenty Yale College, uskutečnil Milgram 18 experimentů na více než tisíci subjektech rozmanitého původu, věku, pohlaví a všech úrovní vzdělání. Ve všech těchto pokusech měnil jednu sociálně psychologickou proměnnou a pozoroval její vliv na rozsah poslušnosti vůči tlaku neoprávněné autority na pokračování v udělování šoků „učící se oběti“. Data dokládají krajní poddajnost lidské přirozenosti: téměř každý by mohl být naprosto poslušný a téměř každý by mohl odolávat tlaku autority. Vše závisí na situačních proměnných, které zaváděl v každém z pokusů. Ukázal, že poddajnost může vzrůst až na 90% lidí, kteří dosáhli maximum 450 voltů u učící se oběti, nebo může být snížena pod 10% naprosté poslušnosti - zavedením jedné proměnné do způsobu poslušnosti.

Chcete maximální poslušnost? Vytvořte sociální vzory poddajnosti, v nichž účastníci budou pozorovat sobě podobné lidi, kteří se chovají poslušně. Chcete, aby lidé odolávali tlaku autority? Vytvořte sociální vzory s lidmi jim podobnými, kteří se bouří. Zajímavé je, že téměř nikdo nedal šok učící se oběti, když ta jej o šok žádala. Odmítli tlak autority, když se cílová osoba chovala jako masochista, který chce dostávat šoky. V každé z jiných variant této rozmanité řady obyčejných Američanů ze dvou měsíců v Connecticutu bylo možné dosáhnout nízké, střední či vysoké úrovně poddajné poslušnosti jednoduše pouhým pootočením ciferníku lidské přirozenosti.

Jakou základní četnost takové poslušnosti v Milgramově rámci očekávali

⁸⁴ T. Blass, *The man who shocked the world: The life and legacy of Stanley Milgram*, Basic Books, New York 2004.

experti na lidskou přirozenost? Když byl 40 psychiatrům předložen základní popis tohoto experimentu, byl jejich průměrný odhad procenta amerických občanů, kteří by byli schopni dosáhnout maxima 450 voltů, pouhé jedno procento! Byli přesvědčeni, že takto by se chovali jen sadisté. Tito experti na lidské chování se naprosto mýlili, protože ignorovali situační determinanty chování v procedurálním popisu experimentu. Jejich školení v psychiatrii je vedlo k nadměrnému spoléhání se na dispoziční perspektivu, která pocházela z jejich profesní výchovy. Je to pádný příklad základní atribuční chyby.

V jistém smyslu byla v Milgramově paradigmatu jedinečná jeho kvantifikace zla pomocí úrovně šoků, kterou si každá osoba zvolila či ji odmítla. Použil generátor šoků, který domněle dával elektrické rány mírně se chovajícím bližnímu v roli žáka nebo učícího se, přičemž subjekt pokusu byl v roli učitele. (Nikdo ve skutečnosti žádný elektrický šok nedostal, účastníci však věřili, že zvyšováním úrovně udělují stále bolestivější rány.)

DESET KROKŮ K VYTVOŘENÍ PASTÍ ZLA PRO DOBRÉ LIDI

Uvedme nyní některé z postupů v tomto výzkumném paradigmatu, které přivedly mnohé obyčejné občany k podílení se na tomto zjevně škodlivém chování. Hodlám přitom vést některé paralely se strategiemi poddajnosti používanými „vlivovými profesionály“, například prodavači, náhončími různých náboženských sekt a našimi národními vůdci.⁶⁵

K vlivovým principům, které jsou obsaženy v Milgramovu paradigmatu na přinucení obyčejných lidí, aby dělali věci, o nichž si původně mysleli, že by je nedělali, patří následujících deset:

1. Nabídnout takovou ideologii, aby velká lež poskytla ospravedlnění jakýmkoli prostředkům na dosažení zdánlivě žádoucího a významného cíle. Uvést přijatelné zdůvodnění či racionální důvody k podílení se na nežádoucích akcích, například chtít po lidech, aby si zlepšili paměť rozumnou strategií trestů. V experimentech je to známo jako „pokličková strategie“, pro-

⁶⁵ Viz R. B. Cialdini, *Influence: Science and practice* (4. vyd.), Allyn and Bacon, Boston 2001.

tože pod takovou pokličku se skryjí postupy, které by samy o sobě byly beze smyslu. Ve reálném světě je ekvivalentem „ideologie“. Většina národů spoléhá při vyhlášení války nebo při potlačování disidentů a politické opozice na ideologii „ohrožení národní bezpečnosti“. Je to známé výhodné ideologické téma, které používaly fašistické vlády a vojenské junty ke zničení socialistické či komunistické opozice. Obávají-li se občané, že je jejich národní bezpečnost ohrožena, jsou ochotni potlačit své základní svobody, nabídne-li jim vláda tuto výměnu. Ve Spojených státech vedl strach z ohrožení národní bezpečnosti, který byl vyvolán teroristy, mnoho občanů ke schvalování mučení vězňů jakožto nezbytné taktiky k získávání informací, které by mohly zabránit dalším útokům. Toto uvažování přispělo k nelidskému zacházení s vězni v Abu Ghraib americkými dozorci. Viz provokativní analýzu Susan Fiskeové a jejích kolegů toho, proč obyčejní lidé mučí nepřátelské vězně.⁶⁶

2) Připravit nějakou formu slovního či písemného závazku, který toto chování uzákoní.

3) Přidělit účastníkům nějaké smysluplné role (učitel, žák), jejichž kladné hodnoty a vzorce reakcí si už dříve osvojili.

4) Uvést základní pravidla, která se musí dodržovat a která dávají smysl ještě před jejich skutečným použitím, mohou však pak být použita libovolně ke zdůvodnění bezduché poslušnosti. Udělat tato pravidla vágní a měnit je podle potřeby.

5) Změnit sémantiku činu, herce i činnosti (ubližování obětem změnit na pomoc učícím se tím, že je budou trestat).

6) Vytvořit příležitosti k rozptýlení zodpovědnosti za záporné výsledky; zodpovědní budou jiní, nebo nebude jasné, zda se za zodpovědného má pokládat konatel.

7) Cestu ke zlu začínat malým bezvýznamným krokem (jen 15 voltů).

8) Dosáhnout toho, aby kroky na této cestě byly tak drobné, že se stěží dají odlišit jeden od druhého. (Zvyšováním úrovně agrese postupně jen po 30 voltech se dosáhne toho, že následující úroveň nepředstavuje pro účastníky Milgramova pokusu nový stupeň škodlivosti.)

9) Měnit povahu vlivové autority od původně „oprávněné“ k „neopráv-

⁶⁶ Viz R. B. Cialdini, *Influence: Science and practice* (4. vyd.), Allyn and Bacon, Boston 2001.

něné“ a vyžadovat i iracionální projevy počáteční poddajnosti až k pozdější nejistotě, požadovat ale přitom neustálou poslušnost.

10) Učinit „náklady na vystoupení z pokusu“ vysoké a proces vystoupení zkomplikovat připuštěním obvyklé podoby slovního nesouhlasu (což dělá lidem dobře), trvat však na poslušnosti v chování („Vím, že takový nejste, ale prostě pokračujte, jak vám říkám“).

Takové postupy se používají pro různé vlivové situace, v nichž autority vyžadují plnění svých rozkazů, ví však, že jen málo lidí by se podílelo na „závěru“ konečného řešení, aniž by byli nejprve důkladně připraveni psychologicky na konání „nemyslitelného“.

BÝT ANONYMNÍ: ODOSOBNĚNÍ A NIČENÍ

Nápad použít anonymitu jakožto nezávislou proměnnou ve zkoumání agresivního chování, nepřišel z nějaké psychologické teorie, nýbrž z románu nositele Nobelovy ceny Williama Goldinga o proměně hodného britského chlapce, člena křesťanského pěveckého sboru, na malou vraždící bestii, proměně založené na změně vnějšího vzhledu, která vedla ke změně stavu duševního a ke změně chování. Pomalování obličejů a změna vnějšího vzhledu dovolí některých chlapcům zbavit se některých impulsů a zabít ve pře pro získání potravy. Jakmile dokáží zabít jiného tvora, mohou postoupit k zabíjení zvířat i lidí pro radost. Platí psychologicky, že by vnější vzhled mohl ovlivnit vnitřní a behaviorální procesy? Na tuto otázku jsem odpověděl řadou pokusů a terénních výzkumů, které se týkaly psychologie odosobnění.⁸⁷

Základní postup spočíval v tom, že dvě dívky dávaly sérii elektrických šoků jiným dvěma dívkám, které mohly vidět v nepropustném zrcadle. Polovina z nich byla v podmínkách anonymity či odosobnění, polovina v podmínkách jedinečnosti či individuace. Čtyři studenti-subjekti v každé odosobněné skupině měli tváře zakryté kapucemi, jejich jména byla nahrazena čísly a zacházelo se s nimi jako se skupinou, nikoli jako s jedinci. Porovnávací skupina sestávala z individuovaných subjektů, kteří měli jmenovky a za-

⁸⁷ P. G. Zimbardo, „The human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos“, in W. J. Arnold a D. Levine (eds), 1969 *Nebraska Symposium on Motivation*, University of Nebraska Press, Lincoln, Nebraska 1970, str. 237-307.

cházel se s nimi jako s jedinci. Obě skupiny byly ve čtyřčlenných dívčích skupinách a požadovalo se od nich, aby reagovaly stejně a dávaly šoky každé z obou dívkách „oběti“ během 20 pokusů. Pokličkovým příběhem bylo, že tyto „oběti“ se snaží být tvořivé při stresu, takže naši objekti měli za úkol je stresovat elektrickými bolestivými šoky, zatímco já, jakožto experimentátor, jsem jim zadával testy tvořivosti. Na rozdíl od Milgramova paradigmatu neexistovala žádná autorita pro jejich agresivní chování, protože já jsem byl v sousední místnosti a subjekti mne mohli vidět propustným zrcadlem spolu s oběma dívkami, které domněle pracovaly na výzkumu tvořivosti. Závislou proměnnou byla doba, po kterou dostávaly šoky, nikoli intenzita těchto šoků.

Výsledky byly jasné: dívky v odosobněné situaci dávaly oběma obětem dvakrát více šoků než dívky v individuované srovnávací situaci. Navíc dávaly šoky oběma obětem, přičemž jedna byla napřed hodnocena jako milá oběť a druhá jako nepřijemná, a to v průběhu 20 pokusů, zatímco individuovaní subjekti dávali šoky milejší dívce méně často než dívce nepřijemné. (Ani zde nebyly ovšem šoky udělovány reálně, i když všichni účastníci věřili, že je dávají oběma obětem, které se tvářily jako by je to bolelo.) Z toho výzkumu spolu s jeho různými opakováními a rozšířeními, z nichž některé použily vojenský personál belgické armády, vyplynul jeden důležitý závěr. Cokoli, co vyvolává u někoho pocit anonymity, jako by nikdo nevěděl, kdo on vlastně je, redukuje smysl odpovědnosti a vytváří potenciál, aby tato osoba jednala zlým způsobem – jakmile situace dovolí násilí.

ANONYMNÍ DĚTI SE PŘI HALLOWEENU STÁVAJÍ AGRESIVNÍMI

Víme, že lidé se maskují i pro hedonistické potěšení, jako tomu je při masopustních rituálech v mnoha katolických zemích. Děti v Americe a některých dalších zemích si nasazují masky a oblékají kostýmy při Halloweenu. Můj bývalý student Scott Frazer připravil pro děti základní školy speciální experimentální Halloween za účasti jejich učitele.⁸⁸ Bylo

⁸⁸ S. C. Fraser, *Deindividuation: Effects of anonymity on aggression in children*, unpublished report, University of Southern California, Los Angeles 1974.

tam mnoho her, v nichž bylo možné získat žetony, které se pak na konci večírku mohly vyměnit za dárky. Polovina her byla svou povahou neagresivní, polovina byla střetem dvou dětí pro získání výhry. Experimentální uspořádání mělo v každé skupině formát A-B-A: (A) bez kostýmu, (B) kostým, (A) bez kostýmu. Na začátku her učitel řekl, že kostýmy jsou na cestě a že tedy začnou bez čekání. Pak dorazily kostýmy, děti si je oblékly a hry pokračovaly. Nakonec se kostýmy odložily pro jiné děti na jiných večírcích a hry pokračovaly třetí fází: každá fáze trvala přibližně hodinu.

Výsledky výrazně svědčí pro moc anonymity. Agrese podstatně vzrostla, jakmile si děti oblékly kostýmy, více než dvojnásobně proti průměrné výchozí základní úrovni. Když se pak kostýmy odložily, agresivita klesla hodně pod počáteční základní úroveň. Stejně zajímavý byl druhý výsledek, totiž že agrese stála děti ztrátu žetonů. Podílet se na agresivních hrách zabírá více času než u neagresivních her a jen jeden ze dvou soupeřů může vyhrát, takže všeobecně být agresivní je drahé. Na tom však nezáleželo, když byly děti v kostýmech a anonymní. Nejmenší počet žetonů byl získán během druhé anonymní fáze, kde agresivita byla největší. Třetí významným nálezem bylo, že nedošlo k žádnému přenosu agresivního chování z vysoké úrovně na úroveň poslední A fáze, která byla srovnatelná s počáteční fází A. Změna chování v důsledku agresivity nevytvořila dispoziční, vnitřní změnu, změnila se jen vnější reakce. Změňte situaci a chování se změnilo předvídatelným způsobem.

KULTURNÍ MOUDROST: JAK PŘIMĚT BOJOVNÍKY, ABY ZABÍJELI V BOJI, NIKOLI VŠAK DOMA

Opusťme laboratoře, zábavu a hry na dětských večírcích a podívejme se do skutečného světa, v němž mohou záležitosti anonymity a násilí nabyt významu života a smrti. Některé společnosti jdou do války, aniž by u mladých bojovníků změnilo jejich vzhled, zatímco jiné provádějí rituální proměnu vzhledu pomalováním či maskováním bojovníků (jako v románu Pán

much). Vyvolává změna ve vnějším vzhledu rozdíl v zacházení s nepřitelem? Harvardský antropolog John Watson⁸⁹ si tuto otázku položil po přečtení mé kapitoly v *Nebraska Symposium*.⁹⁰ Z antropologických záznamů vybral údaje o společnostech, které mění či nemění vzhled bojovníků před válkou a také rozsah v němž zabíjeli, mučili nebo mrzачili své oběti.

Výsledky výrazně potvrzují předpověď, že anonymita vyvolává destruktivní chování – pokud je dovoleno chovat se agresivně způsobem, které jsou běžně zakázány. Ze 23 společností, pro něž takové údaje existovaly, většina (12 z 15, tj. 80%) společností, v nichž bojovníci měnili svůj vzhled, byla současně společnostmi nejničivějšími, zatímco to platilo jen pro jednu z osmi společností, v nichž bojovníci před odchodem do boje svůj vzhled neměnili. Devadesát procent doby, v níž byly oběti zabíjeny, mučeny či mrzачeny, k tomu docházelo u bojovníků, kteří si nejprve změnili svůj vzhled.

Kulturní moudrost tudíž předepisuje, že pro změnu obyčejných neagresivních mladíků na bojovníky, kteří mohou zabít na povel, je klíčová změna jejich vnějšího vzhledu. Ve válce staří muži přemlouvají mladíky, aby škodili a zabíjeli jiné jim podobné mladíky. To se usnadní, jestliže se nejprve změní jejich vzhled, když si obléknou uniformy, nasadí masky, nebo si pomalují tváře. S touto anonymitou mizí jejich obvyklá vnitřní soustředěnost na soucit s jinými a starost o ně. Po vyhrané válce předepisuje kultura návrat bojovníků do mírového stavu – svléknout uniformy, sundat si masky a obnovit dřívější vnější vzhled.

BANDURŮV MODEL MORÁLNÍ UVOLNĚNOSTI A ODLIDŠTĚNÍ

Psychologický mechanismus, který se podílí na tom, že lidé konají zlo, je obsažen ve dvou teoretických modelech, z nichž první jsem vypracoval já⁹¹ a který byl modifikován následnými variantami mého pojetí odosobnění, zvláště pak Dienerem.⁹² Druhým je Bandurův model uvolněných mravů,⁹³

⁸⁹ P. G. Zimbardo, „The human choice...“

⁹⁰ P. G. Zimbardo, „The human choice...“

⁹¹ E. Diener, „Deindividuation: The absence of self-awareness and self-regulation in group members“, in P. B. Paulus (ed.), *The psychology of group influence*, Erlbaum, Hillsdale 1980.

⁹² A. Bandura, „Mechanisms of moral disengagement“, in W. Reich (ed), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*, Cambridge University Press, New York 1988, str. 161-191.

⁸⁹ J. R. I. Watson, „Investigation into deindividuation using a cross-cultural survey technique“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 25, 1973, str. 342-345.

který popisuje podmínky, za nichž může být kdokoli přiveden k amorálnímu jednání, dokonce i ti, jimž se zpravidla připisuje vysoká úroveň morálky.

Bandurův model ukazuje, jak je možné se morálně uvolnit a chovat se ničivě pomocí souboru kognitivních mechanismů, které mění a) pojetí špatného chování (morální zdůvodňování, zmírňující srovnání s použitím eufemistických nálepek pro vlastní chování); b) smysl pro zhoubné účinky takového chování (minimalizace, přehlížení a chybný výklad následků); c) smysl odpovědnosti za spojení mezi špatným chováním a jeho zhoubnými následky (přenos odpovědnosti nebo její rozptýlení) a d) názor na oběť (odlidštění, obvinění oběti za výsledek).

Bandura se svými studenty⁹⁴ navrhl mocný experiment, který je elegantně jednoduchou demonstrací moci odlidšťující nálepky. Odhaluje, jak snadné je přimět studenty k tomu, aby přijali odlidšťující nálepku u jiných lidí a pak jednali agresivně na základě tohoto stereotypu. Skupinu čtyř účastníků experimentu přivedli k přesvědčení, že zaslechli jak asistent výzkumu říká experimentátorovi, že studenti z jiné koleje zahájili výzkum, v němž jim mají dávat elektrické šoky různé intenzity (vypadalo to, jako by šlo o výzkum skupinového řešení problémů). V jedné ze tří náhodně nastavených podmínek subjekti zaslechli, jak asistent říká experimentátorovi, že tito jiní studenti vypadají „mile“. Za druhých okolností slyšeli, že oni jiní studenti vypadají jako „dobytek“, zatímco ve třetí skupině asistent neopatřil studenty jiné skupiny žádnou nálepkou.

Závíslá proměnná intenzity šoku jasně odrážela tuto situační manipulaci. Subjekti experimentu dávali většinu šoků těm, kteří byli označováni dehumanizujícím způsobem jako „zvířata“ a jejich úroveň šoků rostla lineárně během deseti pokusů. Ti, kteří byli označováni jako „milí“, dostávali nejméně šoků, zatímco neoznačovaná skupina byla uprostřed mezi těmito extrémy. Stačilo tudíž jediné slovo – „dobytek“ – aby podnítilo inteligentní studenty k zacházení s těmi, kteří jim byli označeni tak, jako by je znali dostatečně, aby si zasloužili potrestání.

Zajímavé je též bližší prozkoumání grafického vyjádření údajů, které ukazuje, že při prvním pokusu nebyl v těchto třech experimentech žádný

rozdíl v úrovni udělovaných šoků, pak však při každé úspěšné příležitosti se úrovně šoků začaly rozcházet. Ti, kteří dávali šoky takzvanému „dobytku“ zvyšovali četnost s časem, což je výsledek srovnatelný s narůstající úrovní šoků odosobněným dívkám v mém dřívějším výzkumu. Nárůst agresivních reakcí v čase s praxí či zkušeností ilustruje sebeposilující účinek agresivního nebo násilného reagování – poskytuje stále více uspokojení. Toto uspokojení nespočívá možná ani tak v působení bolesti jiným, jako spíše v pocitu moci a kontroly, který se vyskytuje v takových situacích nadvlády.

Na kladné straně tohoto výzkumu, totiž že libovolné označování také fungovalo u jiných, s nimiž pak bylo zacházeno s větším respektem, pokud je někdo s autoritou označoval pozitivně. Ve srovnání s neutrálními podmínkami bez informací, bylo těm, kteří byli označováni jako „milí“, ubližováno méně. V tom je obsaženo důležité poselství o moci slov, nálepek, rétoriky nebo stereotypního značkování, které lze použít pro dobro i pro zlo.

POTLAČENÍ OBVYKLÉ KOGNITIVNÍ KONTROLY, KTERÁ ŘÍDÍ MORÁLNÍ ČINY

Do směsice toho, čeho je zapotřebí k přiměnění lidí, aby se zapojili do konání zlých skutků, přidává můj model soustředění se na roli kognitivních kontrol, které zpravidla řídí chování sociálně žádoucími a osobně přijatelnými způsoby. To lze uskutečnit vyřazením těchto kontrolních procesů, jejich blokováním, jejich minimalizací či jejich přesměrováním. To pak potlačuje svědomí, vědomí sebe, smysl osobní odpovědnosti, povinnosti, závazků, mravnosti a analyzuje je v pojmech nákladů a užitku daných činů. Dvě obecné strategie pro dosažení tohoto cíle jsou: snížení příznaků sociální odpovědnosti (nikdo neví, kdo jsem, ani se o mne nestará) a snížení zájmu o hodnocení sebe sama. První odstraňuje zájem o sociální hodnocení, o sociální potvrzení, a dělá to tak, že se konatel cítí anonymní. Funguje to, když se konatel ocitne v situaci, která zajišťuje anonymnost a rozptýluje osobní odpovědnost po celé situaci. Druhá strategie potlačuje kontrolu sebe sama a své důslednosti, přičemž spoléhá na taktiky, které mění stav vědomí (drogami, vyvoláváním silných emocí, hyperintenzivními akcemi, orientací na rozšířenou přítomnost, která nemá ani minulost, ani budoucnost) a promítáním odpovědnosti na jiné lidi.

⁹⁴ A. Bandura, B. Underwood a M. E. Fromson, „Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, 1975, str. 253-269.

Můj výzkum odosobňování, stejně jako výzkum jiných sociálních psychologů,⁹⁵ se liší od Milgramova paradigmatu tím, že v něm není žádná autoritativní postava, která by vyžadovala od subjektů poslušnost. Situace se spíše vytváří tak, že subjekti konají v souladu s dostupnými způsoby, aniž by uvažovali o smyslu nebo následcích těchto činů. Jejich činy nejsou kognitivně řízeny obvyklým způsobem, nýbrž činy jiných v jejich blízkosti, nebo jejich silně vybudzenými emocemi a situačně dostupnými podvědomými stimuly, například přítomností zbraní.⁹⁶

ZLO VANDALISMU SE ŠÍŘÍ V ANONYMNÍM PROSTŘEDÍ

Některá prostředí mohou přenášet pocit anonymity na ty, kteří v nich žijí nebo se v nich chovají. Když k tomu dojde, pak nemají lidé tam žijící pocit společenství. Vandalismus a sprejerství lze vyložit jako snahu jedince o veřejnou známost ve společnosti, které je odosobňuje, která jim nedává žádnou legitimní možnost projevu pro osobní uznání. Vandalismus může být snahou ovlivnit vlastní destruktivní činností to, co se nezdá být možné změnit konstruktivně.

Uskutečnil jsem jednoduchý terénní výzkum, který měl prokázat ekologické rozdíly mezi místy, v nichž panuje anonymita, a místy kde dominuje smysl pro společenství. Opustil jsem auta, ojetá, ale v dobrém stavu, v Bronxu v New York City a v Palo Alto v Kalifornii, vždy jeden blok domů od New York University v prvním případě a od Stanford University v případě druhém. Poznávací značky byly odstraněny a střecha zůstala mírně pootevřená – což mělo sloužit jako etologický „spouštěcí stimul“ pro útočné chování potenciálních vandalů. V Bronxu to fungovalo okamžitě, což dosvědčilo naše pozorování a filmování z výhodného místa přes ulici. Během deseti minut po oficiálním zahájení výzkumu nastoupili první vandalové. Jejich procesí trvalo dva dny a když už nezbylo nic, co by se mohlo ukrást, začali vandalové ničit zbytek. Během 48 hodin

⁹⁵ Viz S. Prentice-Dunn a R. W. Rogers, R. W., „Deindividuation and aggression“, in R. G. Geen a E. I. Donnerstein (eds), *Aggression: Theoretical and empirical reviews: Issues in research*, Vol. 2, Academic Press, New York, 1983, str. 155-171.

⁹⁶ L. Berkowitz, *Aggression: Its causes, consequences, and control*, McGraw-Hill, New York 1993.

jsme zaznamenali 23 oddělených ničivých kontaktů jedinci a skupinami, kteří si buďto z opuštěného auta něco vzali nebo něco na něm poškodili. Zvláštní je, že jen v jednom případě se na tom podíleli adolescenti, zbytek byli dospělí, mnozí byli dobře oblečení a mnozí přijeli vlastními auty, takže je bylo možné zařadit přinejmenším do nižší střední třídy. Anonymita může udělat z nás všech vyslovené vandaly. Jaký však byl osud opuštěného auta v Palo Alto? Náš film neodhalil žádného vandala žádné části auta po dobu pěti dnů. Když jsem auto odstranil, tři místní obyvatelé zavolali na policii, že někdo opuštěné auto ukradl (místní policie bylo o našem terénním výzkumu informována). To je jedna definice „společenství“: když se lidé starají o to, co se děje v jejich okolí, dokonce i o cizí osobu a její majetek. Myslím si, že tak činí na základě předpokladu reciprocity, totiž že se jiní v jejich okolí také budou starat o ně.

Nyní se mi zdá, že sociální podmínky a okolnosti prostředí, které přispívají k pocitu anonymity některých členů společnosti tedy k tomu, že nikdo neví, kdo jsou, že nikdo neuznává jejich individualitu a tudíž ani jejich lidskost, z nich činí potenciální vrahy a vandaly, nebezpečné mé osobě a mému majetku – a také vašemu.⁹⁷

Pozoruhodné je, že tento malý terénní důkaz, který byl zveřejněn v *Time Magazine*,⁹⁸ byl jediným empirickým výzkumem na podporu kontroverzní teorie o zločinu, známé jako „teorie rozbitého okna“. Politolog James Q. Wilson a kriminolog George Kelling načrtli svou novou teorii o spřízněných příčinách zločinu v populárním článku v *Atlantic Monthly* (březen 1982). Zločin je produktem jednotlivých zločinců a situačních podmínek veřejného nepořádku. Když lidé uvidí opuštěná auta na ulicích, všude vidí výtvary sprejerů a nezasklená rozbitá okna, je to pro ně signál, že se o jejich okolí nikdo nestará. Vnímání veřejného nepořádku a rozkladu pak snižuje inhibici vůči dalším ničivým nebo kriminálním činům u těch, kteří nejsou běžně zločinci. Jejich řešení zločinu: odstraňte opuštěná auta, přema-

⁹⁷ P. G. Zimbardo, „Making sense of senseless vandalism“, in E. P. Hollander a R. G. Hunt (eds), *Current perspectives in social psychology* (4. vyd.), Oxford University Press, Oxford 1976, str. 129-134.

⁹⁸ 28. února 1969, „Diary of a Vandalized Car“.

luje graffiti, zasklete rozbitá okna. Když se tato rada začala uplatňovat v New York City, četnost zločinů v dalším roce významně poklesla. Potěšilo mne, že tento malý výzkum měl tak velké nepřímé účinky.

NEPŘÁTELSKÁ PŘEDSTAVIVOST VYVOLANÁ PODOBAMI NEPŘÍTELE

Musíme přidat ještě několik dalších operačních principů do naší výzbroje, která vyvolává zlé činy u jinak dobrých lidí. K tomu se musíme pozvednout z výzkumu soustředěného na jedince a podívat se na národní státy. O těchto principech se můžeme něco dozvědět, prozkoumáme-li způsoby, jimiž národy připravují mladé muže na smrtelnou válku a občany, aby podpořili riziko vstupu do války, zvláště do války útočné. Tato obtížná proměna se uskutečňuje pomocí zvláštní podoby kognitivního podmiňování. Národní propaganda vytvoří obraz „nepřítele“ a tím připraví myšlení vojáků i civilistů tak, aby nenáviděli ty, kteří spadají do této nové kategorie jejich nepřítele. Toto mentální podmiňování je nejmocnější zbraní vojáků, neboť bez něj by patrně nikdy nevystřelili, aby zabili jiného mladého muže, kterého vidí v hledáčku své pušky. Fascinující vylíčení toho, jak se v myslích vojáků a jejich rodin vytváří tato „nepřátelská představivost“ je uvedeno v knize Sama Keena *Podoby nepřítele* a na DVD, které ji doprovází.⁹⁹

Archetypy nepřítele jsou vytvářeny propagandou vlád většiny národů proti těm, o nichž se soudí, že jim mohou být „nebezpeční“, „nepřátelští“, „cizí“. Tyto vizuální obrazy vytvářejí konsensuální sociální paranoii, jež je soustředěna na nepřítele, který by mohl ubližovat ženám, dětem, domovům a bohu vojákova národa, způsobu života atd. Keenova analýza této propagandy v celosvětovém měřítku odhaluje, že existuje vybraný počet kategorií, které používá „homo hostilis“ k vybájení zlého nepřítele u dobrých členů spravedlivého a poctivého kmene. Nepřítel je: agresor, bez tváře, násilník, bezbožný, barbarský, chtivý, zločinný, mučí lidi, smrtelný, odlidštěné zvíře, nebo prostě jen abstrak-

⁹⁹ Sam Keen, *Faces of the enemy: Reflections on the hostile imagination*, Harper Collins, New York 1986 (rozšířené vydání 2004).

ce. Nakonec existuje nepřítel, který je heroickým oponentem, jehož stojí za to zničit v „morální bitvě“ – stejně jako ve videohře stejného názvu.

MOHOU SE OBYČEJNÍ LIDÉ STÁT PŘES NOC VRAHY?

Jedna z nejjasnějších ilustrací mého základního tématu, jak se mohou obyčejní lidé proměnit tak, že začnou páchat zločiny, které jsou cizí jejich minulosti i jejich morálnímu vývoji, pochází z analýzy britského historika Christophera Browninga. Ve své knize *Obyčejní lidé: záložní policejní prapor 101 a Konečně řešení v Polsku*¹⁰⁰ vypráví, že v březnu 1942 bylo 80 procent obětí holocaustu stále ještě naživu, ale o pouhých 11 měsících později jich bylo asi 80 procent mrtvých. V tomto krátkém časovém období bylo Hitlerovo Endlösung posíláno prostředky mohutné vlny masově vraždících mobilních čet v Polsku. Tato genocida vyžadovala mobilizaci stroje na vraždění ve velkém měřítku v téže době, kdy silní a zdraví němečtí vojáci byli potřební pro hroutící se ruskou frontu. Protože většina polských Židů žila v malých městech a ne v městech velkých, zněla otázka, kterou si Browning položil o nejvyšším německém velení: „kde vzít lidskou sílu v tomto klíčovém roce války pro takové ohromné logistické výkony masové vraždění?“ (str. xvi).

Odpověď našel v archivech nacistických válečných zločinů v podobě činnosti záložního praporu 101, jednotky o asi 500 mužů z Hamburku. Byli to starší lidé, otcové rodin, kteří byli příliš staří na povolání do armády, od dělníků až po nižší střední třídu, bez zkušeností s vojenskou policií, čerství rekruti poslaní do Polska bez varování a bez výcviku pro jejich tajnou misi – totální vyhubení všech Židů žijících v odlehlých městečích Polska. Za pouhé čtyři měsíce postříleli na 38 000 Židů a dalších 45 000 deportovali do koncentračního tábora v Treblince.

Na počátku jim jejich velitel řekl, že jde o obtížnou misi, kterou musí prapor splnit. Dodal však, že kdokoli může odmítnout popravit tyto muže, ženy a děti. Záznamy ukazují, že zpočátku asi polovina mužů to odmítla a masové vraždění ponechala na ostatních záložnících.

¹⁰⁰ C. R. Browning, *Ordinary men: Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*, Harper Perennial, New York 1992.

Během další doby začal působit proces sociálního modelování, přesvědčování těmi záložáky, kteří vraždění prováděli. Na konci výpravy se téměř 90 procent mužů praporu 101 zapojilo do střelení, ba dokonce si pyšně pořizovali fotografie svého osobního zabíjení Židů z bezprostřední vzdálenosti. Podobně jako fotografie dozorců z vězení Abu Ghraib si tito policisté zakládali tyto fotografie mezi „trofeje“ jakožto pyšní zabijáci židovské hrozby.

Browning jasně zjistil, že nebyl prováděn žádný speciální výběr těchto mužů, byli to tak „obyčejní“ lidé, jak si jen lze představit – dokud se nedostali do situace, v níž měli „oficiální“ povolení a podporu pro sadistické činy a surovosti proti těm, kteří byli libovolně označeni za „nepřítele“. Browning rovněž srovnává mechanismus, který je v základech takového chování ve vzdálené zemi a vzdáleném čase, s psychologickými procesy, které působily ve Milgramově výzkumu i ve stanfordském vězeňském pokusu.

VÝCHOVA K NENÁVISTI A DESTRUKTIVNÍ PŘEDSTAVIVOST

Do druhé velké třídy operačních principů, jimiž jinak dobří lidé mohou být získáni ke konání zla, patří procesy výchovy a socializace, které jsou posvěceny vládou, uskutečňovány školními programy a podporovány rodiči a učiteli. Vynikajícím příkladem je způsob, jímž byla německým dětem ve třicátých a čtyřicátých letech naočkována nenávist k Židům jakožto všehoschopným nepřítelům německého národa. Není zde dost místa na úplnější dokumentaci tohoto procesu, uvedu však několik příkladů jednoho způsobu, jímž jsou vlády odpovědné za schvalování zla.

Když se v roce 1933 v Německu dostala k moci nacistická strana, prioritu při nacifikaci dostala převýchova německé mládeže. Hitler napsal: „Nechci žádnou intelektuální výchovu. Vědění kazí mladé muže. Hrubě aktivní, dominantní, brutální mládež – taková má být.“¹⁰¹ Pro výuku mládeže v zeměpisu a rasové teorii byly napsány zvláštní učebnice a bylo naří-

zeno používat je od nejnižšího stupně základních škol.¹⁰² Tyto „učebnice nenávisti“ byly barevně ilustrované knihy, které proti krásným světlovlasým arijcům kladly ošklivé karikované Židy. Vydávaly se ve statisícových nákladech. Jedna se jmenovala: Nevěřte žádné lišce na zelených loukách a žádnému Židovi, ani kdyby přísahal. Nejzákeřnější na tomto podmiňování nenávisti je, že se předkládalo jako fakt, učilo se a zkoušelo se to vše jako nějaký nový krasopis. Ve výtisku „Nevěřte žádné lišce“, který jsem měl v ruce, řada obrázků ilustruje všemožné způsoby, jimiž Židé klamou arijece, bohatnou a tloustnou z nadvlády nad ariji, jsou nemravní, sprostí a nemají slitování nad stavem ubohých a starých arijců.

V závěrečné scéně se arijské děti dočkají odškodnění nejprve vyhnáním židovských učitelů a žáků ze školy – takže nyní lze vyučovat „skutečné disciplíně a pořádku“, zákazem vstupu Židů na veřejná prostranství, například do parků, a pak jejich vyhnáním z Německa. Značky na obrázcích jsou zlověstné: „Jednosměrná ulice“. Skutečně to byla jednosměrná ulice, která nakonec vedla do koncentračních táborů a krematorií, které byly ústřední součástí Hitlerova konečného řešení – genocidy všech Židů. Toto institucionalizované zlo pronikalo vše a zákeřně se šířilo, zvrátilo výchovu, takže místo cvičení v kritickém myšlení, které by žákům otevíralo cesty k novým idejím, se vychovávalo k myšlení kriticky a tupě o těch, kteří se stali cílem jakožto nepřítel lidu. Ovládnutím výchovy a propagandou mohl kterýkoli nacistický vůdce vytvářet fantastické scény líčené Georgem Orwellem v jeho děsivém románu *1984*.

Institutionalizované zlo, které Orwell živě popisuje ve svém románovém pojetí nadvlády státu nad jedinci, se vymyká autorově představivosti, když její prorocká vize je uváděna do chodu mocnými vůdci náboženských sekt nebo agenturami a odděleními uvnitř národní administrativy ve Spojených státech. Poukázal jsem na přímé paralely mezi strategiemi a taktikami na ovládnutí myslí, které Orwell přisuzuje „Straně“, a strategiemi a taktikami, které používal Jim Jones při ovládnutí členů svého nábožensko-politického kultu, Chrámu Lidí.¹⁰³ Jones řídil sebe/vraždu více než 900 amerických občanů v džunglích Guayany před dvaceti pěti lety, finále jeho velkého experimentu s institucio-

¹⁰² T. L. Brooks, *The new order (The Third Reich)*, Time Life Books, Alexandria 1989

¹⁰³ P. G. Zimbardo, „Mind control in Orwell's 1984: Fictional concepts become operational realities in Jim Jones' jungle experiment“, in M. Nussbaum, J. Goldsmith a A. Gleason (eds), *1984: Orwell and Our Future*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2005. [Přeloženo zde.]

¹⁰¹ Citováno [v angličtině] podle T. L. Brooks (ed.), *The New Order*, 1989, str. 101–102. Citováno [v angličtině] podle T. L. Brooks (ed.), *The New Order*, 1989, str. 101–102.

nalizovými ovládnímí myslí. Od bývalých členů této skupiny jsem se dozvěděl, že Jones nejen četl *1984*, nýbrž o něm často mluvil a dokonce měl píseň dětského sboru své církve s názvem „1984 přichází“, kterou všichni museli zpívat při některých bohoslužbách.

STANFORDSKÝ VĚZEŇSKÝ EXPERIMENT: INSTITUČNÍ A SYSTEMATICKÁ MOC KORUPCE

Tento výzkum spojil v jeden celek mnohé z procesů a proměnných, popsanych dříve: anonymita místa a osoby, která přispívá k vytvoření stavu odosobnění či odlidštění, povolení pro některé účastníky (dozorci) kontrolovat jiné (vězně) a umístění vše do jednoho rámce (vězení), který většina společností po celém světě pokládá za jistou podobu institucionálně schválených trestů za zlo, byť krajně odlišných co do kontroly a moci vykonávané v těchto vězeních.

V roce 1971 jsem spolu se svými studenty¹⁰⁴ připravil dramatický experiment, který měl trvat dva týdny, aby poskytl účastníkům pokusu dostatečný čas k plnému zaujetí experimentálně jim přidělených rolí dozorců či vězňů. Účastníci žili v této situaci dnem i nocí. Pokud to byli vězni, pracovali v osmihodinových směnách, pokud to byli dozorcí, i jim byl poskytnut dostatečný čas na to, aby si vypracovali situační normy a aby se vytvořily, měnily a krystalizovaly vzorce sociální interakce. Druhým rysem tohoto výzkumu bylo zajištění, aby všichni účastníci výzkumu byli na jeho počátku tak normální, jak je to jen možné, zdraví tělesně i duševně a s čistým rejstříkem ohledně drog, zločinů či násilí.

Tyto nezbytné podmínky byly nutné, pokud jsme měli rozmotat uzel situačního versus dispozičního: jak situace ovlivnila tento soubor podobných, zaměnitelných mladíků - proti tomu, co tam vnesli účastníci pokusu na základě jedinečných dispozic, s nimiž vstupovali do pokusu. Třetím rysem tohoto výzkumu byla absence jakéhokoli předběžného výcviku jak hrát náhodně přidělené role vězňů a dozorců. Na každém

subjektu se ponechalo, co se dříve sociálně dozvěděl o smyslu vězení a o chování spojených s protikladnými rolami vězně a dozorce. Čtvrtým rysem bylo, že experimentální uspořádání bylo uděláno tak, aby se co nejvíce podobalo funkční simulaci psychologie věznění. Podrobnosti o tom, jak jsme postupovali při utváření myslí tak, aby se co nejvíce podobaly myslím skutečných vězňů a dozorců, jsou uvedeny v řadě článků, které jsem o tomto výzkumu napsal.¹⁰⁵

Ústředními pro toto nastavení myslí byly záležitosti moci a bezmoci, nadvlády a poddanství, svobody a otroctví, kontroly a vzpoury, identity a anonymnosti, pravidel donucování a omezujících rolí. Tyto sociálně psychologické konstrukty se stanou operačně reálnými tím, že všichni subjekti dostanou vhodnou uniformu, použijí se vhodné kulisy (pouta na ruce, pendrek, píšťalky, znaky na dveřích a v místnostech), chodbové dveře se nahradí mřížemi, vytvoří se vězeňské cely bez oken a hodin, které by udávaly čas, stanoví se ústavní pravidla, která nahrazují jména vězňů čísly, u dozorců pak tituly (pan vyšetřovatel, strážný, vrchní dozorce), což dává dozorcům moc nad vězni.

Subjekti byli vybráni téměř stoprocentně z těch, kteří odpověděli na inzerát v místních novinách. Byli podrobni souboru pěti psychologických testů, uváděli osobní historii a byl s nimi proveden hloubkový rozhovor. Dvaceti čtyřem z nich, kteří byli vyhodnoceni jako nejnórmálnější a zdraví v každém ohledu, byly náhodně přiděleny role vězňů a dozorců, půl na půl. Studenti-vězni byli nečekaně pozatýkáni policisty z policejní služby v Palo Alto, která s naším plánem spolupracovala. Zatýkající důstojník postupoval formálně korektně, „zločince“ odvezl na policejní stanic, provedl zápis a každý z vězňů byl odveden do vězení, které bylo umístěno v rekonstruovaném podzemí naší katedry psychologie.

Vězeňské uniformy byly hadry s identifikačním číslem vězně. Dozorci nosili uniformy vojenského střihu a postříbřené sluneční brýle pro posílení anonymity. V kteroukoli dobu bylo 9 vězňů na dvoře, 3 v cele a přítomni byli 3 strážní, kteří pracovali v osmihodinových směnách. Data

¹⁰⁴ P. G. Zimbardo, C. Haney, C. Banks a D. Jaffe, „The mind is a formidable jailer: A Pirandellian prison“, *The New York Times Magazine*, 8. dubna 1973, str. 38nn.

¹⁰⁵ Viz článek citovaný v předcházející poznámce a dále: P. G. Zimbardo, „On transforming experimental research into advocacy for social change“, in M. Deutsch a H. Hornstein (eds), *Applying social psychology: Implications for research, practice, and training*, Erlbaum, Hillsdale 1975, str. 33-66.

se sbírala systematickým zaznamenáváním na video, tajnými odposlechy rozhovorů vězňů v jejich celách, rozhovory a testy v různých dobách během výzkumu, záznamy po skončení experimentu a přímými skrytými pozorováními.

Podrobná chronologie a úplnější popis behaviorálních reakcí, které pokus vyvolal, jsou uvedeny v článcích, na něž se odkazovalo už výše, v dalším článku¹⁰⁶ a na adrese www.prisonexp.org.

Pro naše účely stačí jednoduše říci, že negativní situační síly získaly nadvládu nad pozitivními dispozičními tendencemi. Zlo situace triumfovalo na dobrými lidmi. Náš projekt, plánovaný na dva týdny, musel být ukončen už po šesti dnech, protože jsme byli svědky patologických úkazů. Mírumilovní mladíci se chovali ve svých rolích dozorců sadisticky, ponižovali jiné mladé lidi, ubližovali jim a způsobovali utrpení, jako by šlo o nějaké nižší lidi. Někteří dozorcí dokonce říkali, že jim to dělalo potěšení. Jiní, inteligentní a zdraví studenti, se chovali patologicky, mnozí se „citově zhroutili“ jako při stresu, dokonce tak, že pět z nich muselo pokus ukončit během prvního týdne. Jejich kolegové, kteří se lépe přizpůsobili situaci, byli ti, kteří bezduše dodržovali příkazy, slepě poslouchali autoritu, která jim dovolila odlidštovat a ponižovat vězně stále více každým dnem a nocí. Jediná osobnostní proměnná, která měla nějakou signifikantní prediktivní hodnotu, byla proměnná na F-škále autoritářství: čím vyšší bylo skóre, tím více dnů přežil vězeň v této totálně autoritářské situaci.

Pokus jsem ukončil nejen kvůli zvyšující se úrovni násilí a degradace ze strany dozorců vůči vězňům, což bylo dobře patrné při prohlížení videozáznamů jejich vzájemného styku, nýbrž i proto, že jsem si byl vědom proměny osobnosti, kterou jsem sám prožíval. Stal jsem se vrchním dozorcem, což byla druhá role, kterou jsem hrál vedle vedení výzkumu. Začal jsem mluvit, chodit a jednat jako rigidní ústavní autoritářská postava, která se stará více o bezpečnost „svého vězení“ než o potřeby mladých lidí, svěřených do jeho péče jakožto psychologovi. V jistém smyslu jsem za nejhlubší míru moci situace pokládal rozsah, v němž proměňovala mne. Na konci výzkumu jsem uspořádal rozsáhlou debatu s dozorcí i vězni

a pak jsem je po celá léta pravidelně sledoval. Naštěstí se neobjevily žádné negativní trvalé následky tohoto mocného prožitku.

ZLO NEČINNOSTI

„Jediné, co je zapotřebí k tomu, aby zlo vítězilo, je, aby dobří lidé nic nedělali.“ Toto důležité poselství, jímž uvádím tento oddíl, pochází od státníka Edmunda Burka.

Hovoříme-li o zlu, soustředíme se na násilné, ničivé činy, jenže i nekonání se může stát zlem v případech, kdy je nezbytná pomoc, nesouhlas či neposlušnost. Sociální psychologové spustili alarm, když se smutně proslulý případ Kitty Genovese objevil v novinových titulcích. Když byla Kitty Genovese sledována, pobodána a nakonec zavražděna, 39 lidí v obytném bloku slyšelo její křik a nikdo z nich jí nepomohl. Byl to důležitý příklad necitelnosti newyorčanů, jak o něm referovala četná média. Námitky proti této dispoziční analýze přišly v podobě série klasických studií Bibba Lataneho a Johna Darleye¹⁰⁷ o zásazích přihlížejících. Jedním z hlavních nálezů bylo, že jsou-li lidé ve skupině a zjistí, že tam jsou i jiní, mají menší sklon pomoci, než když jsou sami. Přítomnost jiných rozptyluje smysl osobní zodpovědnosti každého jedince.

Vlivnou ukázkou selhání při pomoci jiným v nouzi předvedli John Darley a Dan Batson.¹⁰⁸ Představte si, že jste student teologie a že jdete kázat o dobrém Samaritánovi. Toto vaše kázání má být nahráno na video pro účely psychologického výzkumu o efektivní komunikaci. Představte si dále, že kráčíte z katedry psychologie do střediska, v němž se zpracovávají video záznamy. Cestou narazíte na neznámého člověka, který leží v průcho-
du a je v hrozném stavu. Jsou nějaké okolnosti, za nichž byste si dokázali představit, že byste přestal být dobrým Samaritánem? Co třeba tlak času? Co by pro vás znamenalo, že na kázání přijdete pozdě? Vsadil bych se, že jste přesvědčeni o tom, že na tom nezáleží, že byste se zastavili a pomohli bez ohledu na okolnosti. Opravdu? Vždyť jste student teologie, který

¹⁰⁶ P. G. Zimbardo, C. Maslach a C. Haney, „Reflections on the Stanford Prison Experiment: Genesis, transformation, consequences“, in T. Blass (ed.), *Obedience to authority: Current perspectives on the Milgram Paradigm*, Erlbaum, Mahwah 1999, str. 193-237.

¹⁰⁷ B. Latane a J. M. Darley, *The unresponsive bystander: Why doesn't he help?*, Appleton-Century Crofts, New York 1970.

¹⁰⁸ J. M. Darley a D. Batson, „From Jerusalem to Jericho: A study of situational and dispositional variables in helping behavior“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 1973, str. 100-108.

právě přemýšlí o pomoci cizím lidem v nouzi, jak je to velmi chváleno v Bibli.

Výzkumní pracovníci postavili studenty princetonského teologického semináře náhodně do tří situací, které se lišily mírou času, který studenti měli na to, aby přešli od asistentů, kteří jim přidělili jejich roli v experimentu, do komunikačního centra, které mělo zajistit nahrávku jejich promluvu o dobrém Samaritánovi. Závěr: nestaňte se obětí v nouzi, mají-li lidé zpoždění a spěchají, protože 90 procent z nich vás patrně mine a nepomůže vám! Čím více času si seminaristé mysleli, že mají, tím větší byla pravděpodobnost, že se zastaví a pomohou. Situační proměnná tlaku času ovlivňovala nejvíce změny v pomoci, aniž bylo třeba se odvolávat na nějaké dispoziční vysvětlení, že studenti teologie jsou necitelní, cyničtí nebo lhostejní, jak se to předpokládalo u těch, kteří nepomohli Kitty Genovese.

Kromě pachatelů zla existují téměř vždy i ti, kteří vědí, co se děje, a přesto nepomohou, neodporují zlu, a touto svou nečinností tam, kde by měli konat, dovolí zlu, aby pokračovalo. Ve stanfordském vězeňském pokusu existovali sice dobří dozorcí, kteří vězňům neublížovali, ani jednou se však nepostavili proti ponižování, které prováděli zlí dozorcí. V případech zneužívání ve vězení Abu Ghraib se ukázalo, že mnoho lidí o tom vědělo, dokonce i lékaři a sestry, nikdo však nezasáhl.¹⁰⁹

MUČITELÉ A POPRAVČÍ: PATOLOGICKÉ TYPY SITUAČNÍCH IMPERATIVŮ?

Málo se o tom debatuje, ale systematické mučení lidí jinými lidmi představuje jednu z nejtemnějších stránek lidské povahy. Já i mí kolegové jsme zvažovali, jak by se dispoziční zlo mohlo projevit u těch, kteří denně páchali zlo v Brazílii jako policisté, kteří měli vládou dovoleno mučením nepřátel státu získávat doznání. Začali jsme tím, že jsme se soustředili na mučitele a snažili se pochopit jejich duše a cesty, jimiž byli formováni okolnostmi, museli jsme však rozšířit naši analytickou síť tak, aby se

do ní chytily i jejich druzi ve zbrani, kteří vykonávali jinou část násilí – příslušníci popravčích čet. Měli „společného nepřítel“ – muže, ženy a děti, kteří i když to byli občané jejich státu, ba dokonce to byli i jejich sousedé, byli „autoritami“ prohlášeni za hrozbu národní bezpečnosti země. Někteří museli být efektivně eliminováni, jiní, kteří mohli znát tajné informace, museli být přinuceni doznat se ke své zradě.

Při uskutečňování svého poslání se mohli tito mučitelé spoléhat na „tvořivé zlo“ ztělesněné v mučících nástrojích a technikách, které byly zdokonalovány po staletí od dob inkvizice napřed představiteli církve, pak národního státu. Přidávali však k tomu dávku improvizace, aby se vyrovnali s konkrétním odporem a odolností nepřítel, který stál před nimi, tvrdil svou nevinu, odmítal uznat vinu a nenechal se zastrašit. Aby se tito mučitelé zdokonalili, bylo třeba dlouhé času a zkoumání lidských slabostí, na rozdíl od úkolu popravčích čet, které pod příkrývkou anonymity, s dobrými zbraněmi a skupinovou podporou mohli plnit svou povinnost rychle a neosobně. Pro mučitele to nikdy nemohla být jen pouhá práce. Při mučení vždy dochází k osobnímu vztahu, který je nezbytný pro pochopení toho, jaký druh mučení se má použít, jak silné musí být mučení této osoby v tuto chvíli. Špatný druh mučení nebo příliš malé mučení znamená: žádná doznání. Příliš silné mučení může zase vést k tomu, že oběť zemře dříve, než se dozná. V obou případech je to neúspěch mučitele. Kdo se naučí volit správný druh a stupeň mučení k získání požadovaných informací, toho budou nadřízení chválit a odměňovat.

Jaký druh lidí by mohl konat takové činy, kdyby tyto činy neměly spočívat na sadistických impulsech a na historii sociopatických životních zkušeností, mají-li mučit denně po léta své bližní? Byli tito pachatelé násilí vychováni na rubu ostatních lidí, vyklíčili z vadných semen, vyrašili z chorobných kmenů, jsou plevelí? Nebo si lze představit, že by mohli být naprogramováni k uskutečňování svých žalostných skutků prostřednictvím nějakých identifikovatelných a opakovatelných programů? Lze identifikovat nějakou sadu vnějších podmínek, situačních proměnných, která přispívá k vytvoření těchto mučitelů a vrahů? Pokud nejsou jejich zlé skutky převeditelné na nějaké vnitřní defekty, nýbrž je možné je spíše přisoudit vnějším silám, které na ně působí – politickým, ekonomickým, sociálním, historickým a prožitkovým složkám jejich policejního výcviku, pak

¹⁰⁹ P. G. Zimbardo, „Ghraiib: The evil of inaction, and the heroes who acted“, *The Western Psychologist Newsletter*, srpen 2004, str. 4, 5.

bychom mohli být s to zobecňovat přes kultury a zjistit ty principy, které jsou zodpovědné za tuto pozoruhodnou proměnu. Martha Higgins, Míka Haritos-Faouros a já jsem vedli hloubkové rozhovory s tuctem těchto vykonavatelů a nedávno jsme publikovali shrnutí našich metod a nálezů.¹¹⁰ Míka už dříve provedl podobný výzkum mučitelů, vycvičených řeckou vojenskou juntou a naše výsledky se do velké míry shodovaly s jeho.¹¹¹

Sadisté se vylučují z procesu výcviku, protože nejsou ovladatelní, činí jim potěšení způsobovat bolest, a tudíž se nedokáží soustředit na cíl, jímž je získat doznání. Na základě všech našich dokladů nebyli tito pachatelé násilí před vykonáváním své nové role nijak odlišní či deviantní, ani se u nich nevyskytly řádné trvalé deviantní sklony či patologie v letech, které následovaly po skončení jejich rolí mučitelů a popravicích. Jejich proměna se dala plně vyložit jako důsledek výcviku, jehož se jim dostalo pro tuto novou roli, skupinového kamarádství, přijetí ideologie národní bezpečnosti a víry v socialisty-komunisty jakožto nepřátele jejich státu. Byli též ovlivněni tak, aby se cítili být zvláštní, lepší než ostatní lidé ve veřejných službách, aby se cítili být nad nimi, dále utajením jejich poslání, neustálým tlakem, aby získávali požadované výsledky bez ohledu na únavu či osobní problémy. Podáváme zprávu o mnoha detailních případech, které dokládají obyčejnost těchto lidí, kteří se podíleli na nejohavnějších činech, schvalovaných jejich vládou v oné historické době, které však jsou reprodukovatelné v tuto dobu při jakékoli národní posedlosti národní bezpečností a strachem z terorismu, který dovolí, aby se potlačily základní svobody jedinců.

SEBEVRAŽEDNÍ ATENTÁTNÍCI: BEZDUŠÍ FANATICI NEBO ÚMYSLNÍ MUČEDNÍCI?

Je překvapivé, že se to, co platí pro tyto vykonavatele násilí, dá srovnat s povahou transformace mladých palestinských studentů na sebevražedné atentátníky, kteří zabijí Izraelce. Nedávná líčení ve sdělovacích prostředcích jsou už blízka nálezům systematictějších analýz procesů, jimiž se mladíci stávají sebevražednými atentátníky.¹¹² Od září 2000 došlo k více než 95 sebevražedným bombovým atentátům Palestinců proti Izraelitům. Původně a nejčastěji byli atentátníky mladí muži, nedávno se však k nim připojilo půl tuctu žen. Ti, na něž bylo útočeno, i vnější pozorovatelé je prohlašovali za nesmyslné, bezduché vrahy, jinak to však připadalo těm, kteří do toho byli blíže zapojeni. O těch, kteří přijali tuto fatalistickou roli, se soudilo, že se jedná o chudé, zoufalé, sociálně izolované, nevzdělané mladé lidi, bez kariéry a bez budoucnosti. Tímto stereotypem otrásl skutečné portréty těchto mladých mužů a žen, z nichž mnozí byli studenti s nadějí na lepší budoucnost, inteligentní, přitažliví, spjatí se svou rodinou a společenstvím.

Izraelský psycholog Ariel Merari, který tento jev studoval mnoho let, popsals společné kroky na cestě k explozivní smrti. Starší členové extremistické skupiny nejprve vyberou určité mladé lidi, kteří se zdají mít silné vlastenecké cítění, a to na základě jejich projevů na protiizraelských shromážděních nebo za základě podpory některých věcí islámu či palestinských akcí. Tyto jedince pak pozvou k debatám o tom, jak vážně milují svou zemi a nenávidí Izrael. Pak je požádají, aby se věnovali výcviku v tom, jak své kletby proměnit v činy. Z těch, kteří souhlasí, jsou vytvořeny skupinky 3 až 5 podobných mladých lidí, nacházejících se na různých etapách cesty k tomu, aby se stali sebevražednými atentátníky. Starší je učí různým trikům – jak vyrábět pumy, jak se maskovat, jak vybírat a časovat cíle. Jejich privátní odhodlání pak zveřejní na videu, na

¹¹⁰ M. Higgins, M. Haritos-Faouros a P. G. Zimbardo, *Violence workers: Police torturers and murderers reconstruct Brazilian atrocities*, University of California Press, Berkeley 2002.

¹¹¹ Míka Haritos-Faouros, *The Psychological Origins of Institutionalized Torture*, Routledge, London 2002.

¹¹² S. Atran, „Who wants to be a martyr?“, *New York Times*, 5. května 2003, str. 23; J. Bennet, „A scholar of English who clung to the veil“, *New York Times*, 30. května 2003, str. A1, A14; B. Hoffman, „The logic of suicide terrorism“, *The Atlantic Monthly*, červen 2003, str. 40–47; A. Merari, „The readiness to kill and die: Suicidal terrorism in the Middle East“, in W. Reich (ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, theologies, states of mind*, New York: Cambridge University Press, New York 1990; A. Merari, „Suicide terrorism“, předneseno na *First Conference of the National Center for Disaster Psychology and Terrorism*, Palo Alto, 4. a 5. října 2002; G. Myer, „A young man radicalized by his months in jail“, *New York Times*, 30. května 2003, str. A1, 14.

němž se označují za „živé mučedníky“ pro islám a pro lásku k Alláhovi. V jedné ruce drží korán, v druhé pušku a páska na čele je znamením jejich nového statutu. Toto video je zavazuje k dokonání činu, neboť je zasláno domů rodině před uskutečněním konečného plánu. Tito rekruti si také představují, že nejen oni získají místo vedle Alláha, ale že i jejich příbuzní budou mít právo zaujmout vysoké postavení v nebi díky jejich mučednictví. Rodině se také dostane značné finanční podpory jakožto daru za jejich obět.

Jejich fotografie byly na plakátech vylepovaných na zdech všude v komunitě v tu chvíli, kdy úspěšně dokončili své poslání – aby se tak stali inspirujícími vzory. K potlačení obav z bolesti způsobené vybuchujícími hřebíky a jinými částmi pum jim říkali, že ještě než dopadne první kapka jejich krve na zem, už budou sedět vedle Alláha a nebudou cítit žádnou bolest, jen rozkoš. Zásadním motivem pro mladé muže byl příslib nebeského požehnání a nevinnosti v dalším životě. Stali se hrdiny a hrdinkami, modelovali sebeobětování pro další kádr mladých sebevražděných atentátníků.

Můžeme vidět, že tento program používá rozmanité sociálně psychologické a motivační principy k proměně kolektivní nenávisti a obecné zuřivosti na posvěcený, vážně vypočítaný program indoktrinace a výcviku jedinců, aby se stali živými mučedníky. Není to ani bezduché, ani nesmyslné, je to jen velmi odlišné nastavení mysli s odlišnou citlivostí, které jsme si zvykli vídat u mladých dospělých v naší zemi. Nedávný televizní program o sebevražděných atentátnících zašel až tak daleko, že je popisoval spíše jako dívky ze sousedství než jako divné fanatičky. Úděsné na nástupu tohoto nového sociálního fenoménu je právě to, že mnohé inteligentní mladé lidi lze přesvědčit a nasměrovat k představám, že jejich život skončí sebevražděným pumovým výbuchem a že je to něco, co je třeba přivítat.

Máme-li čelit těmto mocným taktikám náborových agentů, pak musíme nabídnout příští generaci smysluplné, život podporující alternativy. To vyžaduje nové národní vedení, které využije každé vyjednávací strategie, která by vedla k míru a nikoli k smrti. Vyžaduje to, aby tito mladí lidé měli společné hodnoty, vzdělání, schopnosti, něco, co je spoju-

je, nikoli rozděluje. Sevebražda, vražda jakékoli mladé osoby je trhlinou v síti lidského společenství a my starší ze všech národů se musíme spojit, abychom ji zacelili. Podporování obětí mladých s cílem prosazovat ideologie starých lze pokládat za podobu zla z kosmičtější perspektivy, která přesahuje lokální politiky a účelové strategie.

NAPŘED SHRNEME, PAK BUDEME POKRAČOVAT

Skončím některými pojetími toho, co se podílí na obrácení záporných procesů, které jsme zkoumali, a to tak, že načrtnu některé ideje o proměně směrem k dobru. Než tak učiním, chtěl bych povědět krátce o své roli experta-svědka v případě jednoho dozorce, který se podílel na zneužívání vězňů v Abu Ghraib. V říjnu 2004 jsem prostřednictvím uzavřeného televizního okruhu vystupoval jako svědek u vojenského soudů v Bagdádu na obhajobu seržanta Ivana Fredericka. Uvedu některé klíčové body, které jsem vznesl, a dále to, co jsem se dozvěděl o situační moci z tohoto soudního přelíčení a z možnosti nahlédnout do řady zpráv vojenských vyšetřovatelů i z mé osobní analýzy tohoto mladého vojáka.

V psychologii je samozřejmostí, že osobnost a situace interagují při vytváření chování tak, jako interagují kulturní a sociální rozdíly. Ve svém výzkumu v posledních třiceti letech jsem se pokoušel ukázat, že situace má na lidské činy mnohem větší vliv než se obecně uznávalo většinou psychologů i širší veřejností. Nad tímto situacionistickým přístupem však stále převládá tradiční dispoziční perspektiva, podporovaná spoléháním na individualistickou orientaci, která je ústřední v anglo-americké psychologii i v našich lékařských, vzdělávacích, psychiatrických, právních a náboženských institucích. Uznání situačních sil neomlouvá chování jimi vyvolané. V mnoha kruzích je každý pokus o situační analýzy odmítán jako pouhé „omlouvání“ [„excusiology“ - „omluvnictví“]. Předpokládá se, že lidé vždy ovládají své chování, jednají na základě svobodné vůle a tudíž jsou zodpovědní za všechny své činy. Pokud nejsou nemocní, pak ti, kteří konají chybně, by měli vědět, že konají chybně a že budou potrestáni. Situace se pokládá za soubor málo relevantních vnějších okolností.

Zaujetí situační perspektivy poskytuje základ poznání, které dovoluje posun od zjednodušujícího „obviňování oběti“ a neúčinného individualistického zacházení, jímž se má zločinec změnit, k hlubším pokusům o odhalení kauzální sítě, která by se měla změnit, má-li se takovému chování bránit, mařit je nebo zastavit. Citlivost na situační determinanty chování také vede k ostražitosti vůči rizikům, aby tak bylo možno se vyhnout budoucím situacím zranitelnosti nebo tyto situace měnit.¹¹³

Ze zde načrtnutých idejí vystupuje do popředí několik vzájemně propojených dimenzí. Za prvé bychom si měli být vědomi, že řada zdánlivě jednoduchých situačních faktorů může mít vliv na naše chování větší, než se zdá být možné. Zde naznačený výzkum spolu s jinými výzkumy mých kolegů uvedenými v této knize,¹¹⁴ zdůrazňuje silný vliv rolí, pravidel, přítomnosti jiných, vznikajících skupinových norem, skupinové identity, uniforem, anonymity, sociálního modelování, přítomnosti autority, symbolů moci, tlaku času, sémantických rámců, stereotypových obrazů a nálepek apod.

Za druhé, situacionistický přístup nově definuje hrdinství. Podlehně-li většina obyčejných lidí takovým tlakům směrem k poddajnosti a přizpůsobivosti, pak by se ta menšina, která odporuje, měla pokládat za hrdiny. Uznání speciální povahy tohoto odporu znamená, že bychom se měli poučit z jejich příkladu při zkoumání, jak se vymknout z takových donucovacích nátlaků. To souvisí s druhým námětem, totiž s podporou rozvoje podstatné, ale ignorované oblasti psychologii – hrdinů a hrdinství.

Za třetí by nás měl podle mého názoru situacionistický přístup povzbuzovat všechny k osobní pokoře při pokusech pochopit „nemyslitelné“, „nepředstavitelné“, „nesmyslné“ zločiny. Místo toho, abychom okamžitě zaujali vysoký morální postoj, který nás dobré lidi odlišuje od lidí zlých, a nepárali se s analýzou kauzálních faktorů v takové situaci, nám situacionistický přístup nabízí přednost „atribuční shovívavosti“: jakýkoli čin, zlý nebo dobrý, který kdy nějaká lidská bytost vykonala, byste mohli vyko-

nat také vy i já – pokud bychom podléhali týmž situačním silám. Pokud tomu tak je, pak se pro nás stává příkazem přestat se morálně pohoršovat a chtít se pomstít zločincům. Místo toho bychom měli odhalovat kauzální faktory, které je mohly svést tímto bludným směrem.

Zjevným současným příkladem těchto principů je hon na „zločinecké“ dispozice, které charakterizují teroristy a sebevražedné atentátníky, místo toho, aby se pracovalo na pochopení povahy psychologických, ekonomických a politických podmínek, které podporují zobecněnou nenávisť k nepřátelskému národu včetně našeho vlastního, takovou, že mladí lidé jsou ochotni obětovat své životy a vraždit jiné lidské bytosti. „Válku s terorismem“ nelze nikdy vyhrát výhradně plány na nalezení a zničení teroristů, protože každý jedinec, kdekoli a v kteroukoli dobu, se může stát aktivním teroristou. Jen pochopením situačních determinant terorismu lze vypracovat programy pro získání srdcí a mysli potenciálních teroristů k tvořivosti a nikoli k ničení. Není to úkol jednoduchý, je však podstatný a vyžaduje použití sociálně psychologických perspektiv a metod v rozsáhlém, dlouhodobém plánu na změnu postojů, hodnot a chování.

NA CESTĚ K POCHOPENÍ TOHO, K ČEMU DOCHÁZELO VE VĚZENÍ ABU GHRAIB

Násilí amerických dozorců na iráckých věznicích ve věznici Abu Ghraib vyděsilo lidi po celém světě, zvláště proto, že poprvé v dějinách bylo toto násilí podrobně ukázáno na fotografiích. Jak mohli tito muži a ženy dělat tak strašné věci bezbranným vězňům? Vojenským velením byli odsouzeni jako „mravně zkažení“ a v tisku se hovořilo o tom, že šlo o několik „shnilých jablek“. Měli vypadat jako výjimky z pravidla, že američtí vojáci jsou dobří mladí muži a ženy pyšně sloužící své zemi, aby uchovali svobodu a pokrok ve věci demokracie. Obrazy zvrhlého ponižování americkými vojáky byly ranou obrazu, který vytvářela Bushova vláda. Po původním soustředění se vlády na to, jak „přijít na kloub“ tomuto neřádku, následovala orientace na dispozice, která obviňovala z tohoto patologického chování osoby se sadistickými a jinými patologickým sklony.

¹¹³ Ke kvantitativnímu shrnutí důsledků sto let trvajícího sociálně psychologického výzkumu viz E. D. Richard, C. F. Bond a J. J. Stokes-Zoota, „One hundred years of social psychology quantitatively described“, *Review of General Psychology*, 7, 2003, str. 331-363.

¹¹⁴ Rozumí se kniha, v níž je otiskána tato kapitola. Pozn. překl.

Stal jsem se expertním svědkem v případě jednoho z těchto dozorců, seržanta, který byl velitelem oné noční směny, kdy k tomu došlo. Udělal jsem to zčásti i proto, abych do hloubky pochopil povahu oné situace i lidské povahy tohoto mladého člověka, seržanta Ivana „Chipa“ Fredericka na základě prohlídky všech dostupných vyšetřování i osobního styku a hodnocení toho vojáka.

Svědectví v jeho prospěch jsem podal prostřednictvím televizního spojení z americké námořní základny v Neapoli s probíhajícím soudem v Bagdádu (kam jsem odmítl jet z obav o svou bezpečnost). Uvedu nyní krátce, co jsem se dozvěděl o této osobě, této situaci a systému a popíši rozsudek vojenského soudu.

Vše, co jsem se mohl dozvědět o vězení Abu Ghraib, oddělení 1-A, vyšetřovacím centru „měkkého mučení“ mi ukazovalo, že při noční směně v tomto vězení se vyskytovalo prakticky všechno ze sociálně psychologických procesů, které probíhaly ve stanfordském vězeňském pokusu. Jedno nezávislé vyšetřování (které vedl James Shlesinger) skutečně poukazovalo na detailní shody mezi oběma vězeními - mým fiktivním vězením a příliš reálnou hrůznou věznicí.

Navíc k tomu nebyli dozorcí vycvičenými vojáky, nýbrž záložníky, kteří byli k této práci přinuceni bez jakéhokoli výcviku pro tuto obtížnou roli zvláštního poslání, vykonávali ji bez dohledu nadřízených a bez osobní odpovědnosti. Vznikala tam jakási norma podpory a odměny za ponižování vězňů a za fyzické násilí, které mělo připravit vězně na výslechy tím, že „změknou“. Tato implicitní norma byla vytvářena civilními vyšetřovateli, vojenskou policií, CIA a celým řetězem vojenského i administrativního velení.

Požádal jsem soudce, aby zvážil doklady z každé z následujících tří oblastí dříve, než vynese rozsudek a odsoudí tohoto vojáka:

Dispoziční: doklady o jeho osobní patologii, sadistických sklonech, s nimiž přišel do této situace. Také však i doklady o kladných rysech, hodnotách a základech osobnosti.

Situační: doklady o hrozných pracovních podmínkách během oné noční směny v tomto vězení a zvláště pak o povaze situace, které musel tento voják čelit.

Systémové: doklady o širších podmínkách, které vyvolaly a udržovaly tuto situaci, se soustředěním se na povahu vedení a cíle vyšetřovacího střediska.

Co se dispozic tohoto tzv. „shnilého jablka“ týče jsem mohl podat zprávu, že tento voják byl zcela a jednoznačně „normální“ ve všech měřítkách, která vypracoval vojenský klinický psycholog (a která byla nezávisle validizována civilním expertem na hodnocení testů). Neexistovaly žádné doklady o psychopatologii, nevyskytovaly se žádné sadistické sklony. Jedinými negativními rysy byly: posedlost pořádkem, čistotou, disciplínou, osobním vzhledem - což všechno chybělo v nepořádku, chaosu a každodenním zmatku v Abu Ghraib! Strávil jsem s Chipem a jeho ženou celý den, vedl s ním čtyřhodinovým hloubkovým interview, který mne dovedl k tomuto závěru:

Tento záložník je americkým mladým mužem, stejným jako jeho vrstevníci, dokonce téměř stereotypově. Je velmi vlastenecký, je to syn horníka ze Západní Virginie, navštěvoval pravidelně bohoslužby baptistické církve, chodil na lov, rybařil, hrál softball, měl mnoho blízkých přátel, žil v dobrém manželství s Martou, afro-americkou ženou, byl milovaným nevlastním otcem dvou dcer a když přišel do tohoto vězení, nacházel se v dobrém fyzickém i psychickém stavu. Byl dobrým dozorcem v maloměstské civilní lehké věznicí se 100 vězni. Chip byl záložníkem po mnoho let a neměl žádný negativní záznam v rejstříku. Byl to vzorový záložník, pyšný na službu v Iráku. Dokud nepřišel do Abu Ghraib, pracoval s malými dětmi v malé vesnici a začal se učit arabsky, aby mohl lépe komunikovat s Iráčany.

Co se situačních podmínek a behaviorálního kontextu týče, jsem mohl popsat nemožné pracovní podmínky, které hraničily s podmínkami nelidskými - jak pro dozorce, tak pro vězně. Nejprve bylo evidentní, že v tomto vězení panovaly procesy přímo srovnatelné s těmi, které byly pozorovány ve stanfordském vězeňském experimentu - odosobnění, odlidštění, morální uvolněnost, sociální modelování, tlaky na přizpůsobivost, anonymita místa, pasivně přihlížející lidé, rozdíly v moci, zneužití vynucené nahoty, sexuálně ponižující taktiky a většina ostatních kontextových proměnných, které byly součástí stanfordského vězeňského experimentu. Navíc k nej-

horšímu násilí v obou případech docházelo při nočních směnách. Pracovní podmínky Chipa byly nelidské, sloužil ve dvanáctihodinových směnách (od 16 hodin do 4 ráno) sedm dnů v týdnu, 40 dnů bez volného dne, pak 14 dnů po jednom dnu volném. Vedle těchto neuvěřitelných pracovních požadavků byla úroveň vyčerpání a stresu zhoršována ještě chaotickými podmínkami, nezdravým a špinavým okolím, které neustále smrdělo jako hnusná stoka. Ke sprchování měli omezený příděl vody a často docházelo k výpadkům proudu, což vytvářelo nebezpečné příležitosti k útokům vězňů. Tomuto mladému muži bez zvláštního výcviku pro toto poslání bylo svěřeno zpočátku více než 300 vězňů, přičemž tento počet v krátké době vzrostl na 1000. K tomu měl 12 dozorců z řad záložníků a 30 iráckých policistů, kteří často do věznice pašovali kontraband. Zřídka opouštěl věznici, když nebyl ve službě, spával v cele v jiné části vězení, přicházel o snídani, přestal cvičit a nestýkal se ani se společností. Oddělení 1-A se stalo jeho jediným místem pobytu.

To by jej kvalifikovalo pro totální pracovní vyhoření [total job burnout].¹¹⁵ Ke všem těmto situačním silám, které narušovaly obvyklé usuzování a rozhodování přibyl ještě intenzivní každodenní strach, který Chip i další dozorcí pociťovali, protože toto vězení bylo cílem četných útoků vzbouřenců, při nichž bylo zabito 5 amerických vojáků a 20 vězňů, další byli zraněni téměř každodenními granátovými útoky v té době, kdy byl Chip ve službě. Nakonec musíme vzít v úvahu i jeho pocity odplaty proti sedmi vězňům, kteří se vzbouřili v jiné části věznice a byli posláni do oddělení 1-A k „bezpečnému uvěznění“ a také pocit odplaty proti čtyřem jiným iráckým vězňům, kteří znásilnili vězně – chlapce. Frederick si stěžoval nadřízenému důstojníkovi na taková nebezpečí, pokud budou dávaní dohromady adolescenti s dospělými (stejně jako duševně narušení vězni s vězni s tuberkulózou a jinými nakažlivými nemocemi v obecné populaci), bylo mu však vytčeno, že nechápe, že je válka a že se musí používat výjimečná opatření. Dvěma dalšími situačními faktory byla přítomnost dominantního charismatického skupinového vůdce, který začal s některými z těchto násilných činů a podněcoval ostatní, aby se k němu přidali, dále pak

¹¹⁵ C. Maslach, *Burnout: The costs of caring*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1982.

přítomnost digitálních kamer, které usnadňovaly dokumentaci a dokonce dovolovaly zaznamenat i dominanci těchto dozorců nad vězni v o-
něch „trofejních fotografiích“.

S přihlednutím k systémovým vlivům, které vytvářelo ohavné prostředí, do nějž armáda uvrhla Chipa Fredericka a další, se nyní obrátím ke shrnutí všech pěti vojenských vyšetřování, která mi byla dostupná. Všechny poukazují na chyby velení, nedostatek vedení a lhostejnost, rozporné požadavky při velení. Tato nezávislá vyšetřování osvětlují naprostou absenci odpovědnosti, nedostatek dohledu a přehledu. Vrchní velitelka vězení nikdy tuto část komplexu své věznice nenavštívila, protože jí její vyšší důstojníci řekli, aby to nedělala. To znamená, že každý věděl, že zde není žádný vrchní dohled. Tyto zprávy poukazují na skutečnost, že žádný z dozorců neměl specifický výcvik pro tuto namáhavou práci s vězni, kteří se od nich kulturně zcela lišili a nemluvili ani jejich jazykem. Tyto zprávy stále dokumentují absenci uspokojování důležitých potřeb v tomto oddělení věznice. Pro tuto tisícovku vězňů neexistoval žádný lékařský či psychologický program.

Kritickou systémovou záležitostí je, že oddělení 1-A bylo vytvořeno pro výslechy zadržených, o nichž se přepokládalo, že znají důležité informace o teroristických skupinách či povstalcích. Tyto výslechy spočívaly na rozmanitých taktikách „měkkého mučení“ civilními i jinými vyšetřovateli. Dozorcí byli vedeni k tomu, aby u zadržených vyvolávali stres a aby s nimi zacházeli špatně, s cílem zlomit je a tak je připravit na doznání.

Několik citací z jedné zprávy (generála Faye) je důležitých pro pochopení systémových vlivů působících v této vězeňské situaci a na tyto dozorce věznice.

„Tím, že vojákům nesdělovali standardy, politiku a plány, schvalovali tito velitelé tiše špatné zacházení s vězni.“

„Vyšší úrovně velení jsou zodpovědné institučně i osobně.“

„Po dobu 7 měsíců personál vojenského zpravodajství údajně vyžadoval, podporoval, přehlížel nebo obtěžoval vojenskou policii [dozorce, kteří byli armádními záložníky] ve věcech špatného zacházení se zadrženými a na tomto zacházení se podílel, přičemž porušoval stanovené postupy vyšetřování a odpovídající zákony ...“

„Ke špatnému zacházení by nedocházelo, kdyby byla dodržována vojenská doktrína a byl proveden náležitý výcvik pro toto poslání.“

„Prostředí, které bylo vytvořeno v Abu Ghraib, přispívalo k výskytu takového chování i ke skutečnosti, že je vyšší autority po dlouhou dobu neodhalily.“

Vojenský soudce nevzal žádný z těchto argumentů při vynesení rozsudku v úvahu, žádný z těchto argumentů nevedl ke snížení maximálního trestu, který Frederick dostal. Soudce tvrdil, že Frederick byl osobně odpovědný za špatné zacházení, měl vědět lépe a skutečně věděl, že jedná špatně, měl svobodnou vůli činit to, co je správné, a přesto konal špatně, dokonce společně s ostatními dozorci. Odsoudil toto „dobré jablko“ k 8 (osmi) letům vězení, k propuštění ze služby, degradoval ho, odebral mu důchodové dávky pro záložníky za 22 let služby v armádě, a poslal ho do Kuvajtu do vězení na samotku (dokud nebude ochoten svědčit proti jiným dozorcům s nimiž se budou soudy konat ve Spojených státech).

Pro mne tento rozsudek představuje triumf bezduchého dispozičního pohledu na takové neobvyklé chování. Celou vinu klade na osobu, ignoruje spoustu situačních proměnných, které přispívaly k špatnému chování a omlouvá zkažený, nezodpovědný vojenský a politický systém, jenž takovou situaci vytvořil, když se hnal do války s terorismem. Vrací nás zpět do dob inkvizice. Nejednalo se o vinu tohoto mladého vojáka, protože ten svou vinu přiznal hned, jak byl obviněn. Šlo o to, zda soud uzná tento celý soubor okolností, které tak zřejmým způsobem proměnily na konatele zla ty, kteří se do této situace dostali jako vzorní vojáci a dobří občané. Náš právní systém nemá mechanismus, jak zacházet s psychologickými analýzami situací a systémů.¹¹⁶

PROSAZOVÁNÍ OBČANSKÝCH CTNOSTÍ, MRAVNÍ ANGAŽOVANOSTI A LIDSKÉ DOBROTY

V tomto posledním oddílu se budeme krátce věnovat velké výzvě dnešnímu světu, totiž prosazovat občanské ctnosti a odpor vůči situačním pokušením přidat se k těm druhům zla, jimiž jsme se zde zabývali.

Neexistuje žádné jednoduché řešení. Kdyby nějaké bylo, pak už by bylo dávno použito těmi, kteří jsou mnohem moudřejší než já. Mým cílem je naznačit některé spekulace o tom, co by se mohlo udělat na osobní, situační a systémové úrovni, aby se potlačily sklony lidí, které je svádí k přestupkům proti jiným lidem a k porušování základních mravních principů. Má analýza bude i nadále vedena z širší sociálně psychologické perspektivy.¹¹⁷

Na individuální úrovni, na úrovni jedinců, si nejprve představme obrácení Milgramova experimentu, v němž by cílem bylo vytvořit rámec, v němž by se lidé stále více snažili konat dobro, postupně se chovali stále altruističtěji, pomalu, ale jistě by postupovali ke stále pozitivnějším činům, činům ve prospěch společnosti. Místo paradigmatu sloužícího k pomalému upadání do zla, klademe paradigma pozvolného vzestupu směrem k dobru. Myšlenkový experiment pro vás čtenáře: jak byste navrhli rámec, v němž by to bylo možné? Pro začátek si možná představte pro každého účastníka v našem vzestupu k dobru experiment, v němž uspořádáme do hierarchie prožitky, činy, které sahají od malinko kladnějších, jež ona osoba je zvyklá dělat, k vyšším „dobrým“ činům, a tak stále až k činům, které jsou pro danou osobu stěžejí myslitelné. Pro ty, kteří nekonají dobré skutky prostě proto, že na ně nemají čas, by se mohla zavést časová dimenze. Prvním „tlačítkem“ na „generátoru dobra“ by tak mohlo být deseti-minutové psaní díky příteli. Další úroveň by mohlo být dvacetiminutové dávání rad dítěti v potížích. Zvyšování tlaku v novém paradigmatu by pak mohlo vést k tomu, aby účastník souhlasil s tím, že věnuje 30 minut přípravě jídla pro potřebnou osobu. Altruismus se pak stupňuje k strávení několika hodin péčí o dítě, aby si osamělý rodič mohl odpočinout, strávením večera v „polévkové kuchyni“ pro nakrmení hladových, strávením dne tím, že se skupina osiřelých dětí vezme do zoologické zahrady, závazek věnovat část vzácného času každý večer nějaké jiné dobré věci atd. Může-li postupný eskalační princip fungovat, aby přiměl lidi ke zlým skutkům, jak ukázal Milgram, nemohli bychom tento proces obrátit s využitím podobného

¹¹⁷ Viz však též důležité myšlenky obsažené v M. E. K. Seligman, „Positive psychology, positive prevention, and positive therapy“, in C. R. Synder and S. T. Lopez (eds), *Handbook of Positive Psychology*, Oxford University Press, New York, 2002, str. 3-9 o roli pozitivní psychologie a také Shermerovy názory: M. Shermer, *The Science of Good & Evil: Why people cheat, gossip, care, share and follow the golden rule*, Holt, New York 2004.

¹¹⁶ L. Ross a D. Shestowsky, „Contemporary psychology's challenges to legal theory and practice“, *Northwestern University Law Review*, 97, 2003, str. 1081-1114.

paradigmatu k přiměnění obyčejných lidí, aby stále více dělali dobré skutky? Náš experiment ve společenském dobru by v ideálním případě skončil tehdy, až by osoba dělala něco, o čem by si nikdy dříve nedokázala představit, že by to dělat mohla, až by jednala tak krajně altruistickým, blahodárným způsobem, že by to bylo cizí vůči jejímu vlastnímu pojetí sebe. Chceme rozšířit toto pojetí na praktické způsoby jemného vedení lidí po cestě stále lepších činností, které pomáhají jiným i jejich společnosti. Cesta dobra by také mohla přispívat k lepšímu udržení životního prostředí. Mohla by vycházet z minimálních aktivit pro zachování životního prostředí k akcím mnohem podstatnějším, které by spočívaly ve finanční pomoci, v obětování času i v osobní angažovanosti pro „zelené“ záležitosti. Vyzývám čtenáře, aby rozšiřovali toto pojetí na četné oblasti, v nichž by společnost mohla mít užitek z toho, že více občanů jde touto cestou.

Uvážíme-li některé psychologické principy, které podporovaly zlo a o nichž jsem mluvil výše, použijme – podobně jako v příkladu s generátorem dobra – varianty těchto principů k tomu, aby lidé dávali ve svých životech důraz na pozitiva a eliminovali negativa. Zde je mých jedenáct kroků na podporu občanských ctností protikladných deseti krokům ke zlu, které jsem uvedl jakožto rozšíření Milgramova paradigmatu na naše životy.

Posilovat ochotu připustit vlastní chyby, omyly v myšlení i ochotu říci, že jste se mylili. Činí-li se to otevřeně, snižuje to potřebu ospravedlňovat své chyby, pokračovat v chybných či nemorálních činech. Podřezává to motivaci redukovat nesoulad odvoláváním se na veřejnou zodpovědnost tam, kde šlo o špatné rozhodnutí.

Podporovat „pozornost“¹¹⁸, která lidem připomíná rozmanitými způsoby, že nemají žít jako automatictí piloti, nýbrž vždy věnovat chvílku na rozmyšlení situace, před činem uvažovat, nejet bezduše do situací, do nichž by se andělé a citliví lidé báli vstoupit.

Podporovat smysl osobní zodpovědnosti za všechny své činy, uvědomovat si, že podmínky rozptýlené odpovědnosti zakrývají jejich vlastní individuální roli v tom, jaký budou mít jejich činy dopad.

Odrážet i od nejmenších přestupků, podvodů, pomluv, lží, obtěžování a vyhrožování. Vše to je totiž prvním krokem dolů ke zhoršování chování.

¹¹⁸ E. J. Langer, *Mindfulness*, Addison-Wesley, Reading 1989.

Naučit se rozlišovat mezi oprávněnou autoritou, kterou lze uznávat i poslouchat, od autority neoprávněné (jako v Milgramově výzkumu), již je nutno odporovat a neposlouchat ji s cílem tohoto tyрана svrhnout.

Podporovat kritické myšlení od raného věku po celý život. K tvrzením požadovat evidenci, trvat na propracování ideologií tak, aby dokázaly oddělit rétoriku od závěrů zakládajících se na skutečnosti, nezávisle zjišťovat, zda specifické prostředky neospravedlňují vágní a škodlivé cíle.

Oceňovat sociální vzory mravného chování, vyzvedat společensky ty, kteří konají správně, včetně i těch nejnižší postavených, jako byl záložník americké armády Joe Darby, který odhaloval špatné zacházení v Abu Ghraib, i těch, kteří poukazují na zločinnost ve vládě, obchodních společnostech a mafiích.

Respektovat odlišnost lidí, oceňovat lidskou proměnlivost a rozdíly mezi lidmi jakožto základní způsob jak zmenšovat naši vazbu na určitou skupinu lidí, která vede ke zlehčování jiných, k předsudkům a zlu diskriminace.

Měnit sociální podmínky, které vedou lidi k pocitu anonymity, místo toho podporovat podmínky, které dávají lidem pocit zvláštnosti, takže mají smysl pro osobní hodnoty a vlastní cennost.

Být citliví na případy, kdy podléhání nějaké skupinové normě vede k opačným důsledkům, než se zamýšlelo, kdy tyto normy není dobré dodržovat, kdy nezávislost by měla být přednější bez ohledu na odmítnutí touto skupinou.

Nikdy nepřipustit obětování svého vlastního já, své osobní svobody pod příslibem bezpečnosti, protože toto obětování se je vždy reálné a okamžité, zatímco bezpečnost je vzdálenou iluzí. To platí stejně v záležitostech vojenských, jako pro dobré občany, jimž vůdci slibují, že každého ochrání před současnou hrozbou, pokud se vzdají některých ze svých osobních svobod, aby tak vůdci měli větší moc. Tento špatný obchod vždy skončí větší nadvládou nad nimi než nad nepřítelem. Je to první krok k fašistickým vůdcům dokonce i v demokratických společnostech, jak nám připomínal na příkladu Hitlera Erich Fromm,¹¹⁹ platí to však i dnes v mnoha národech.

Doufám, že můj další výzkum i sociálně-politické činy jakožto občana-vědce se zaměří přímo na pochopení toho, jak podporovat dobro ve světě, místo toho, aby se ukazovalo, jak snadné je svést dobré lidi, aby se stali pachatelé zla.

¹¹⁹ E. Fromm, *Escape from Freedom*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1941.